

MPRA

Munich Personal RePEc Archive

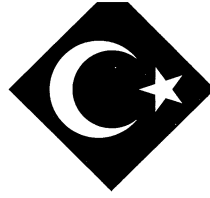
Crisis Potential Inherited from Ottoman Empire and Economic Crises of Single Party Era

toprak, metin

kirikkale university

2002

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/9090/>
MPRA Paper No. 9090, posted 25 Sep 2008 07:49 UTC

OSMANLI'DAN DEVREDEN KRİZ POTANSİYELİ VE TEK PARTİ DÖNEMİ EKONOMİK KRİZLERİ

DOÇ. DR. METİN TOPRAK

KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

GİRİŞ

Cumhuriyet dönemi Türkiye'si kurulduğu günden bu yana sürekli ekonomik krizlerle uğraşmıştır. Osmanlı'dan devraldığı insan kaynakları ve ekonomik potansiyel hem oldukça yetersiz hem de niteliksiz olmuştur. Bunun yanı sıra, yeni rejimin toplumun çeşitli kesimleri tarafından bir süre meşru görülmemesi nedeniyle, önemli miktarda enerjinin bu alana harcanması ayrı bir tikanıklığa yol açmıştır. İsmet İnönü'nün "Anadolu'nun ortasında kurulmuş bir köylü hükümetiyiz" sözü, ilk yıllardaki zorlukları çok iyi betimlemektedir. Modern Türkiye, kurulduğundan bu yana çeşitli ekonomik ve siyasi rejimler uygulamıştır. Ne var ki, yaklaşık bir yüz yıl geçmesine rağmen, halen ciddi krizlerle iç içe yaşamaya devam etmekte ve kaygı verecek derecede kırılmalarla yüz yüzedir. Bu çalışma, 1980'li yıllarda uygulanmaya başlayan dışa açık ekonomi modeline kadar olan dönemde yaşanan ekonomik krizleri, ekonomik göstergeler ve gelişmelerle destekleyerek incelemektedir.

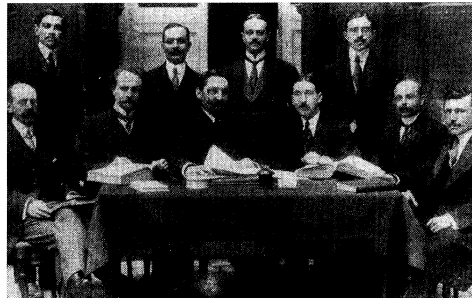
Türkiye'nin, Cumhuriyetin ilk on yılında nispeten liberal denebilecek ekonomi politikası, Büyük Dünya Krizi'yle birlikte sona ermiş ve Lozan'ın kısıtlayıcı hükümlerinin süresi dolduğu için, zamanın Hükümeti himayeci bir strateji uygulamaya başlamıştır. Bu nedenle, ilk on yılda bağımsız bir iktisat politikasından söz etmek pek mümkün değildir. Büyük Bunalım ile II. Dünya Savaşı arasındaki dönemde, Türkiye'de bir yandan himayeci politikalar izlenmiş, diğer yandan deflasyona yol açacak maliye ve para politikası önlemleri uygulanmıştır. Dolayısıyla, Türkiye bu dönemde tam anlamıyla bütçe disiplini içinde bir savaş ekonomisi durumunu yaşamıştır. Menderes dönemine geçişte iç dinamiklerden ziyade, dış dinamikler rol oynamıştır.

EKONOMİK, SİYASİ VE TOPLUMSAL KRİZ ORTAMINDA KURULAN CUMHURİYET

Çağdaşlaşma Hastası Bir Toplumun Sürekli Krizleri: Yakın geçmiş tarihin imparatorlukları içinde, belki de en özgün öykü Osmanlı İmparatorluğu'na aittir. Üç kıtaya hakim olabilecek bir ele geçirme ölçeğine sahip olabilmiş, ancak yönetme ve geliştirme yeteneğine sahip olamamış; dünyaya nizam vermeye çalışmış, ancak devlet ve toplum yapısının dayanağını oluşturan 'Müslüman' ve 'Türk' öğelerini geliştirip dönüştürememiş; farkında olduğu çöküş sürecini yavaşlatmak, durdurmak, hatta tersine çevirmek niyetiyle XVIII. yüzyıldan itibaren attığı her adım biraz daha zayıflamasına ve itibarının düşmesine neden olmuş; sonuçta bir yandan dış devletlerle, diğer yandan farklı etnik köken ve dinlerden olan kendi vatandaşları ile de savaşmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla, Osmanlı'nın son yüz yılı sürekli savaş, iç çatışma ve toprak ve nüfus kayıplarıyla geçmiştir; yani sürekli siyasal, askeri ve ekonomik krizler yaşamıştır. Kanuni Esasi ve Meşrutiyet uygulaması kapsam ve uygulama olarak sonraki dönemlerde atılan adımların¹ çok ötesinde kabul edilebilir.

Milliyetçilik Projesinin Hazmedemediği Etnik ve Dini Çeşitlilik: Ne var ki, Osmanlı'nın mücadelesi bununla da sınırlı kalmamıştır. Osmanlı'nın mirasçısı olarak kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti, tamamen yeni bir çerçeveye dayalı olarak kurgulanmış; Osmanlı'nın millet, devlet ve din anlayışını tamamen reddetme söylemini benimsemiş;

tek din, tek dil, tek ulus, tek hukuk, tek coğrafya temelinde dayalı dışa kapalı içe dönük bir modernleşme ve uluslaşma kültürü oluşturmaya çalışmıştır. Ancak, yeni devlet anlayışının hedefle-

Osmanlı maliyesini düzenleyen Fransız ve Türk uzmanlar

diği ereklere ulaşmasını sağlayacak ne yeterli nitelikte insan kaynağı ne de fiziksel sermaye birikimi ve doğal kaynağı mevcuttur. Bu nedenle, yüzyıla yaklaşan bir süreden beri Türkiye geçiş toplumu olma özelliğini koruyabilmiş belki de tek toplumdur.

Nüfus ve İstibdamın Niteliğinde Kötüleşme: Osmanlı'dan yeni devlete devreden insan kaynaklarının Cumhuriyetin ilk on yılı bakımından yaşamsal düzeyde belirleyici rolü vardır. Bu sermaye ile devlet, toplum ve genel olarak kaynak yönetimi gerçekleştirilmiştir. Nüfusun miktar ve bileşiminde Cumhuriyetin devraldığı insan² kaynakları bakımından dikkate değer bir nokta, I. Dünya Savaşı ve izleyen yıllardaki nüfus mübadelesi ve göçler nedeniyle nüfustaki gerilemedir. Bu gerileme kendisini nüfusta azalma, etnik yapıda değişme ve kentleşme oranındaki düşme olarak göstermektedir.

Köy-Kent Projesi: Türkiye'nin 2001 yılında dahi Başbakanın sözünü ettiği köy-kent projesi aslında Cumhuriyetin kuruluşu ile radikal bir işlerlik kazanmış, toplam nüfus içinde köy nüfus oranında patlama yaşanmıştır. Cumhuriyet dönemine kölelik yada serflik yoktur, ancak topluma küçük köylülük hakimdir.³ Türkiye'nin 1923 yılı sınırları içindeki nüfusu, 1914 yılında 16.3 milyon iken 1927 yılında 13.6 milyona düşmüştür (yüzde 17 azalma). Dolayısıyla Cumhuriyetle birlikte Türkiye'nin köy nüfus oranında ciddi bir artış olurken, kent nüfusu mübadele nedeniyle önemli gerilemeler kaydetmiştir. I. Dünya Savaşı'nda ve Kurtuluş Savaşı'nda Türk ordusu 1.8 milyon kayıp vermiştir. 1914 yılında, Türkiye'nin Kars ve Artvin illeri dışında kalan yerlerinde 15.9 milyon insan yaşamakta ve bunun yüzde 80'ini Müslümanlar, yüzde 11'ini Rumlar ve yüzde 8'ini de Ermeniler oluşturmaktadır.

Ekonomik Yaşamdaki Egemen Kesimler: Osmanlı'nın son döneminde Türkiye'nin sosyal ve iktisadi hayatında azınlıkların niteliksel olarak büyük bir ağırlığı söz konusudur. Gayrimüslimler daha çok şehirlerde yaşamakta ve tarım dışı sektörlerde faaliyet göstermekteydiler. Müslümanlar ise, daha çok kırsal alanlarda yaşamakta, ziraat ve hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Dış ve iç ticarete gayrimüslimlerin önemli bir ağırlığı söz konusudur.

İç Ticarete Gayrimüslimler: Vilayet salnamelerindeki⁴ verilere göre, 1912 yılında iç ticaretle uğraşan 18000 işyerinin yüzde 15'i Türklere, yüzde 49'u Rumlara, yüzde 23'ü Ermenilere, ve yüzde 19'u da Levantenlere, diğer gayrimüslimlere ve Müslümanlara aittir.

Dış Ticarete Gayrimüslimler: 1922 yılı İstanbul'unda dış ticaret işletmelerinin yüzde 4'ü, taşımacı firmaların yüzde 3'ü, toptancı mağazaların yüzde 15'i ve perakendeci mağazaların yüzde 25'i Müslümanlara aitti.

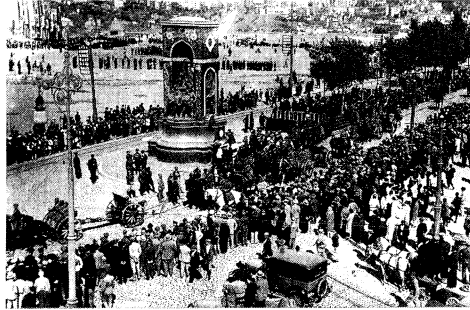
İmalat İşyerleri: Artizanal dükkanlar dahil, 6500 dolayındaki imalat işyerinin yüzde 12'si Türklere, yüzde 49'u Rumlara, yüzde 30'u Ermenilere, yüzde 10'u da diğer kesimlere aittir.

Serbest Meslek Erbabı: Doktor, mühendis, muhasebeci vb. 5300 serbest meslek erbabının yüzde 14'ü Türk, yüzde 44'ü Rum, yüzde 22'si Ermenidir.

Batı Anadolu: Batı Anadolu'da imalat sanayiinde çalışmakta olan 3.300 işyerinin yüzde 73'ü Rumların olup, bu işyerlerindeki 22 bin işçinin yüzde 85'i de gayrimüslim idi. Anadolu tarımında ihracata yönelik üretimin geliştirilmesinde ve yeni tekniklerin kullanılması da da Rum ve Ermeni çiftçileri daha öndeydi. Gayrimüslimlerin okur-yazarlık, eğitim ve sağlık koşulları Müslüman-Türklerden çok daha iyiydi.

Cumhuriyetin Nüfus Politikası: 1927 yılındaki nüfusun yüzde 99'u Müslümandır. Türkiye'de, tamamına yakınının İstanbul'da oturduğu 110 bin Rum ve 77 bin kadar da Ermeni kalmıştır.

Nüfusun Kentsel-Kırsal Dağılımı: 1914-1927 döneminde nüfustaki azalmanın en önemli özelliği, gerilemenin büyük ölçüde kentsel nüfusta meydana gelmesidir. 1912 yılında Kars, Artvin ve Hatay hariç nüfusu 20.000 ve daha fazla olan 52 kent vardı ve 14 milyon 250 binlik toplam nüfusun sadece yüzde 17.8'i bu kentlerde yaşıyordu. Bu 52 kentin toplam nüfustaki azalma ise yüzde 35 olmuştur. 1927 nüfus sayımında yüzde 10.6'lık bir okur-yazar oranı sözkonusudur.⁵ Nüfusun yüzde 81'i tarımda, yüzde 5'i sa-

Taksim Meydanı, 1930'lu yıllar

na yide, yüzde 9'u inşaat ve yüzde 5'i de ticarete istihdam edilmektedir.⁶ İsmet İnönü, "Anadolu'da kurulmuş bir köylü hükümetiyiz", "köylü aşığırız" demektedir.⁷

Nüfusun ağırlıklı olarak kırsal kesimde yaşadığı dikkate alındığında, Türk toplumunun gelişmişlik düzeyinin doğrudan köylerin gelişmişlik düzeyiyle aynı anlama geldiği söylenebilir. Buna göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce köylerin birim olarak genel özellikleri şöyle sıralanabilir: Köyler küçük topluluklar halinde, dış dünya ile ilişkileri kesilmiş bir biçimde yaşamaktadır. Köy ekonomisi kapalıdır. Para ve piyasa işlemleri toplam ekonomik faaliyetin yüzde 20'sini bile kapsamamaktadır. Köylü oto tüketim için ürettiğinden, tarımda bir yenilik düşünmemektedir.

Cumhuriyetin İlk Döneminde Türk Toplumunun Yaşam Kalitesi: Devletle köylü ilişkileri çoğu kere vergi ve askerlik işlemleriyle sınırlıdır. Devlet imkanlarının kısıtlı olmasından dolayı su, yol-köprü, elektrik gibi hizmetler genelde köylüye ulaşamamıştır. Türk köylerinin yüzde 80'i sağlığa uygun olmayan çevrelerde kurulmuştur. Halkın yüzde 14'ü sıtmalı, yüzde 9'u da frengiliydi. Köylülerin yüzde 72'si bitli olup, tuvaleti vb. sağ-

lık için zorunlu tesisi olmayan haneler yüzde 97'dir. Bu koşullara sahip halkın yüzde 7'si okur-yazardır. İstanbul ve İzmir gibi bir kaç kentin dışında durum köylerden farklı bir görünüm arz etmemektedir. "Memlekette irfan seviyesi çok düşüktü".⁸

Cumhuriyet Öncesinde Sektörler Bazında Ekonomik Kapasite: Vedat Eldem, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemden üç yıl için milli gelire ilgili tahminler yapmıştır.⁹ Eldem, milli gelirin hesaplanması için gerekli bilgilerin ancak yüzde 60'ını elde ettiğini belirtmektedir. Milli gelirin sektörel dağılımı incelendiğinde, I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki dönemde ekonominin ağırlıklı olarak tarıma dayandığı, sanayi ve ticaretin ise aynı düzeyde bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Kitlevi üretim döneminde sanayi hizmetler sektörüne oranla bu denli geri kalması kuşkusuz Osmanlı üretim yapısının geriliği konusunda yeterince aydınlatıcı bir ipucudur.

Yurtiçi Gelir: 1914 yılı verilerine göre, 21554 milyon kuruş olan yurtiçi gelir içinde tarımın payı yüzde 61, madencilik payı yüzde 0.5, imalat sanayiinin payı yüzde 11, inşaat sektörünün payı yüzde 2 ve ticaretin payı yüzde 8'dir.¹⁰

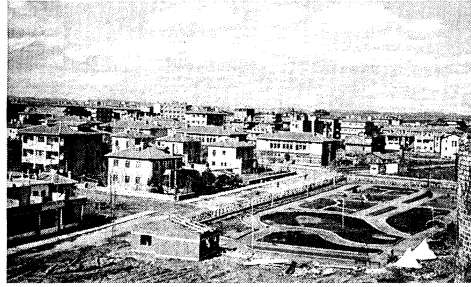
Milli Gelirin Bölgesel Dağılımı: Milli gelirin bölgeler itibariyle dağılımı incelendiğinde, gerek toplam gelir kategorisinde, gerekse tarım gelirleri kategorisinde Rumeli'nin önemli bir gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Rumeli'nin kaybedilmesiyle Osmanlı, bu gelirden de mahrum kalmıştır. 1907 verilerine göre, milli gelir içinde Rumeli'nin payı yüzde 22, İstanbul'un payı yüzde 10, Anadolu'nun payı yüzde 49, Suriye'nin payı yüzde 9, Cebel-i Lübnan'ın payı yüzde 2, Kudüs'ün payı yüzde 2 ve Irak'ın payı yüzde 6'dır.¹¹

Ekonomik Büyüme Trendi: Vedat Eldem'in hesaplamasına göre Osmanlı Devleti 1889-1915 dönemini kapsayan 25 yıllık dönemde yıllık ortalama yüzde 2 oranında büyümüştür. Aynı dönemde nüfusun yıllık artış hızı yüzde 1 dolayında olunca, nüfus başına reel artış oranı yüzde 1 olmaktadır. Bu dönemde gelişmiş ülkelerde büyüme hızı yüzde 3 ile 4 arasında değişmektedir.

Sanayi: Osmanlı sanayii ile ilgili veriler 1913 ve 1915 yıllarındaki sanayi sayımlarına dayanmaktadır. Sanayi sayımları, yalnızca sanayiinin yoğun olduğu Batı Anadolu'yu ve 10 ve daha fazla kişinin istihdam edildiği işletmeleri kapsamaktadır. Sayımı yapılan işletmelerin yüzde 55'i İstanbul ve çevresinde, yüzde 22'si İzmir'de ve geriye kalan yüzde 23'ü de diğer bölgelerde bulunmaktadır.¹² 1915 sanayi sayımında Türk-Müslüman kökenlilerin hem sermayedar olarak hem de işçi olarak oldukça düşük düzeylerde olduğu görülmektedir.¹³

Anadolu sanayiinin durumunun açıklayıcı bir göstergesi olarak 1913 sanayi sayımı, Türkiye'nin 1923 sınırları içinde 10 kişiden fazla personel çalıştıran 560 imalat sanayi işletmesinin bulunduğunu ve bunlarda toplam 35.000 kişinin çalıştığını göstermektedir. Osmanlı ekonomisi hemen hemen bütünüyle tarıma dayalı olup sanayiinin bir kıymet-i harbiyesi söz konusu değildir. Sayımı yapılan toplam 264 işyerinin yüzde 70.3'ü gıda, yüzde 11.9'u dokuma, yüzde 8.3'ü deri, yüzde 6.1'i kırtasiye, yüzde 2.2'si kimya, yüzde 0.8'i ağaç ve yüzde 0.3'ü toprak işiyle iştigal eden işletmelerden oluşmaktadır.¹⁴

İşletme Mülkiyeti: Osmanlı sanayiinin bir özelliği de, işletme mülkiyetinin hemen hemen tümüyle azınlıkların elinde olmasıdır. Almanya'nın dönemle ilgili bir raporuna göre, 1914 yılında sermayedar ve işçilerin yalnızca yüzde 15'i Türktür.¹⁵ 1921 yılında Ankara Hükümeti kendi denetimi altındaki bölgelerde bir imalat sanayii sayımı yaptırmıştır. Ancak, İstanbul ve Batı Anadolu'nun (Adana ve Bursa gibi sanayi merkezleri dahil) dışında bırakılması, bu sayımın daha çok artizanal sanayi varlığını yansıtmaya yol açmıştır. Anadolu sanayiciliğinin daha çok aile işletmeciliği niteliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. O dönemde aile büyüklüğü ve çocukların eğitime devam etme düzeylerindeki düşüklük dikkate alındığında, ücretli işçi olgusunun henüz başlangıç safhasında olduğu anlaşılmaktadır.

Diyarbakır, genel görünüm

1921 sanayi sayımı sonuçlarına göre tespit edilen 33 bin 58 işyerinin toplam istihdamı 76 bin 196 olarak tespit edilmiştir. Bu istihdamın yüzde 46.3'ü dokuma ve giyim, yüzde 23.6'sı deri işleme, yüzde 10.5'i madeni eşya, yüzde 7.9'u ağaç işleri, yüzde 5.9'u gıda, yüzde 4.7'si tuğla ve yüzde 1.1'i kimya sektörlerindedir. İşyeri başına çalışan ortalama kişi sayısı tuğlada en yüksek oranda 5.1 iken, en düşük dokuma giyimde 1.8'dir.¹⁶

Toprakta Feodal Yapı: 1913 yılında ekilen arazinin durumu incelendiğinde, toprağın önemli oranda parçalandığı, büyük toprakların da işletme ve girişim yetenekleri genelde bulunmayan bir kesimde, toprak ağalarının elinde olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, toprakların yüzde 39'u derebeyi, yüzde 26'sı toprak ağası ve yüzde 35'i de köylünün elindedir. Çiftçi ailesinin yüzde 87'si toprakların yüzde 35'ine sahipken, çiftçilerin yüzde 8'i topraksızdır. Derebeyleri ve toprak ağaları birlikte çiftçi ailesinin yüzde 5'ini oluşturmaktadır. Ancak bu rakamların gerçeği tam olarak yansıtmaması kuşkuludur. Çünkü, ortalama hane halkı büyüklüğünün 5-6 kişi arasında olduğu kabul edilirse, nüfusun yüzde 80'inin de köylerde yaşadığı veriyse, köylü nüfus bu durumda sadece 5-6 milyon gibi düşük bir rakama ulaşmaktadır ki, bunun da geçerli olması mümkün değildir.¹⁷

Savaşın Finansmanına Odaklanmış Tarım Politikası: Osmanlı Devleti'nde mülkiyeti devlete ait olan arazinin kullanımı, temelde vergi toplamak ve asker beslemek amacıyla devredilirdi. Osmanlı toprak düzeni tımar kurumu ile, merkezi yönetimin üretim ve bölüşüm gibi belirleyici ekonomik faaliyetleri denetimi altında tutmasına dayanır. Merkezi yönetimin zaafa uğraması, kapitalist gelişme ile tarımın sektörel gerilemesi ve dolayısıyla azalan gelirler sonucu; toprakların doğrudan satışa sunulması ve vergilerin mültezimler yoluyla toplanmasına başvurulmuştur. Mültezimler ve asker-sivil kamu görevlilerinin devlet arazileri üzerinde fiili bir mülkiyet hakları doğmuştur böylece. Yine dış ticaretteki açıklığa paralel olarak, piyasaya yönelik tarımsal üretimin yaygınlaşması da tarım arazilerinin özelleştirilmesine hız kazandırmıştır.

Türkiye'ye Devreden Tarımsal Potansiyel: Osmanlı'nın son döneminde bugünkü Türkiye'yi oluşturan tarım arazisi 5.4 milyon hektar olarak tahmin edilmektedir. Bu miktarın yaklaşık yüzde 80'inde tahıl, yüzde 7'sinde sebze, yüzde 7'sinde sanayi bitkileri ve yüzde 4'ünde de meyvecilik üretimi yapılmaktadır. Ancak, Salnamelerden derlenen bilgilere göre, 1912 yılında ekili tarım arazilerinde bitki türleri itibarıyla dağılım şu şekildedir. Toplam ekili alan içinde, tahılın payı yüzde 91.4; yumru köklerin payı yüzde 1.1; sını bitkilerin payı yüzde 2.9 ve sebzenin payı ise yüzde 4.7 olarak tespit edilmiştir. Sanayi bitkilerinin payının düşüklüğü, doğrudan ülke ekonomisinin yapısıyla ilişkilidir. Sanayi bitkisi olarak da tütün, pamuk, afyon, keten ve kendirin yetiştirildiği dikkate alınır, gerek yurtiçi kullanımında, gerekse ihracat içinde sanayi bitkilerinin nitelik olarak sınırlı bir büyüklüğe sahip olduğu görülmektedir.¹⁸

Madencilik: Osmanlı döneminde madencilik sektöründeki üretim, kömür hariç, daha çok dış ticarete yönelik olarak yapılmıştır. 1900 ile 1911 yılları arasında kömür üretiminde yüzde 232'lik bir artış gerçekleşmiştir. Bakır, simli kurşun, krom ve boraks üretiminde anılan dönemde dalgalanmalar olmasına rağmen, üretimde tedrici bir artış trendi sözkonusu olmuştur. 1900-11 arasında Türklerin maden üretimindeki payı görece giderek azalmış, buna karşılık yabancıların payı yüzde 50'den yüzde 75'e ulaşmıştır.¹⁹ Üretimine ağırlıklı olarak dış ticarete konu olmasının kuşkusuz madencilikle ilgili bu gelişmede önemli bir rolü vardır.²⁰

Madencilik alanında Fransız kaynaklı yabancı sermayenin payı diğer ülkelere oranla oldukça yüksek olup yüzde 80 dolayındadır. Bunu yüzde 14 ile İngiltere ve yüzde 6 ile de Almanya izlemektedir. Fransız sermayesi daha çok kömür, çinko ve manganez; İngiliz sermayesi

krom ve boraks, Alman sermayesi ise krom ve maden kömüründe yoğunlaşmıştır.

Bu yatırımların gerçekleşmesi 1885 yılından itibaren başlamaktadır. Madencilik fermanlarında 1870-84 arasında azınlıklar ön plandayken; 1885 yılından itibaren yabancılar söz sahibi olmuştur. Nitekim, buna paralel olarak üretimde de yabancılar söz sahibidir.²¹

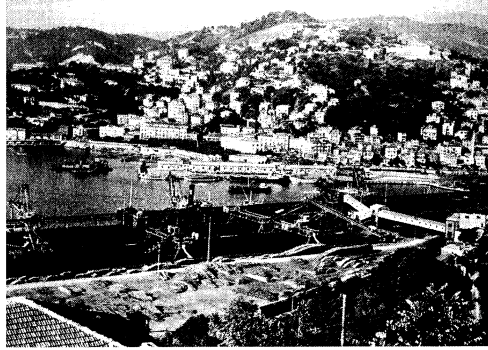
Dış Ticaret: Osmanlı dış ticareti temelde ihracatı engelleyici, ithalatı artırıcı bir özelliğe sahiptir.²² Bunun bir gerekçesi kapitülasyonlar ise (özellikle 1838 Türk İngiliz Ticaret Anlaşması), diğer önemli bir gerekçesi de iç pazarda mal arzını artırmak yoluyla fiyat istikrarını sağlama amacı olduğu söylenebilir. İthalatın ihracatı karşılama oranının yüzde 60'tan düşük olması, devletin bu kategoride ciddi bir gelire sahip olmasını da engellemiştir.

İngiliz Ticaret Anlaşması: İngiliz Ticaret Anlaşması'ndan sonra, diğer Düvel-i Muazzama da Osmanlı ile benzeri ticaret anlaşmaları yapmışlardır. 1838-64 döneminde, Osmanlı Devleti ticaret anlaşmaları ile dış etkilere açılmış ve yabancılar, kendi ülkelerinde dahi göremeyecekleri derecede, yasal ve kurumsal sınırlamalardan azade bir ortam sağlanmıştı. Baltalimanı Anlaşması'nın Osmanlı için kapitalistleşmeden ziyade nispi bir ticarileşme sağladığı söylenebilir.²³

İhracat ve İthalatın Yapısı: İhracatta tarım ürünleri ve madenler ağırlıklı kısmı oluşturmaktadır. Tarım ürünleri de genelde işlenmiş tarım ürünleri şeklinde değil de, pamuk, tütün, fındık, ipek, incir, afyon gibi daha çok işlenmemiş ürünlerden oluşmaktadır. Osmanlı'nın ithalatında ise, dokuma ve giyim eşyası, şeker, un, diğer gıda maddeleri ve yakıtlar başta gelmektedir.

1914 dış ticaret istatistiklerine göre, ithalatın yüzde 59'u ağırlıklı olarak tüketim malı nitelikli sanayi mallarından, yüzde 25'i tahıllardan, yüzde 7'si hammaddelerden ve yüzde 9'u da diğer maddelerden oluşmaktadır. Aynı yıl ihracatın bileşimi incelendiğinde, tahılların yüzde 45 ile ilk sırada geldiği görülmektedir. İhracat içinde hammaddeler yüzde 38, bazı mamul mallar yüzde 13 ve diğer maddeler yüzde 4 dolayında paylara sahiptir. 1913 yılında ihracat 21 milyar 436 milyon, ithalat ise 40 milyar 809 milyon Osmanlı Lirası olmuştur. İhracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 53'tür.²⁴

Dış Ticarete Ülkelerin Görelî Önemi: 1880-1913 zaman aralığında Almanya'nın payı dönem içinde sürekli artış kaydederken, İngiltere'nin payında önemli gerileme yaşanmıştır. Almanya'nın payı 1890 yılı sonuna göre gerek ithalatta, gerekse ihracatta yaklaşık yüzde 2'dir. 1913 yılı sonunda ise söz konusu oranlar ithalatta

Zonguldak şehri ve limanı

yüzde 18, ihracatta yüzde 8 düzeyine ulaşmıştır. İngiltere'nin payı ise ithalatta yüzde 51'den yüzde 34'e, ihracatta da yüzde 50'den yüzde 32'ye düşmüştür.

Kıscacası anılan dönemde, Osmanlı dış ticaretinde Fransa ve İngiltere'nin payında gerileme gözlenirken; Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan'ın paylarında ilerleme kaydedilmiştir. Örnek olarak, İngiltere ve Fransa'nın birlikte 1878 yılında ithalattaki payları yüzde 65 ve ihracattaki payları yüzde 73 iken; 1913 yılında sırasıyla yüzde 28 ve yüzde 42 olarak gerçekleşmiştir. 1898 sonbaharında II. Wilhelm'in Türkiye'yi ziyaretiyle, özellikle demiryolunda Almanlara verilen yatırım ve işletme imtiyazları büyük bir artış kaydetmiştir. Demiryolları ile Konya ve Adana ovalarının sulama projeleri Almanların başlıca ilgi alanını oluşturmuştur.²⁵

Dış Borçlar: Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'nın etkisiyle ilk kez 1854 yılında gayrimüslim ülkelerden borçlanmaya başlamıştır. Borçlanmada Galata Bankerlerinin aracılık rolleri kayda değerdir. İlk yıl 5 milyon İngiliz Poundu borçlanan Osmanlı, ikinci yıl bir 5 milyon poundu daha borçlanmış ve borçlanma trendi adeta patlama yaparak devam etmiştir. 1877 yılında Osmanlı Hükümeti borçlarını ödeyemeyecek duruma gelmiş ve moratoryum ilan etmiştir.

1877 yılında 191 milyon İngiliz Poundu ana para ve 62 milyon İngiliz Poundu da faiz olmak üzere toplam borç tutarı 253 milyon İngiliz Poundu dolayındadır. Bu borçlar karşılığı, Mısır vergisi; Bursa ve Edirne ipek aşarları; Midilli, Balıkesir ve İzmir zeytinyağı aşarları; Halep, Adana, Suriye, Yanya, Trabzon, Bursa, Aydın, Men-teşe, Konya gelirleri; Edirne, Tuna ve Selanik vilayetleri gelirleri; Anadolu ağnam vergisi ve İstanbul tütün rejisi gelirleri teminat olarak gösterilmiştir.

Esasen, 191 milyon sterlin dolayındaki anapara borcun nominal değeri ile satış fiyatı farklı olmuş ve satış fiyatının düşüklüğünden ötürü, ancak yüzde 53'ü Osmanlı'nın eline geçmiştir. Borçların yüzde 90'ı gerçek kişilerden ve bankalardan alınmıştır. 1881 Muharrem Kararnamesi'ne göre borçların menşe ülkeler itibariyle dağılımı şu şekildedir: Fransa yüzde 40, İngiltere yüzde 29, iç borç yüzde 7.9, Hollanda yüzde 7.6, Almanya yüzde 4.7, İtalya yüzde 2.6 Avusturya-Macaristan yüzde 1 ve diğer ülkeler yüzde 7.2.²⁶ Görüldüğü gibi, borçların ağırlıklı kısmı Fransa ve İngiltere'ye olan borçlardan oluşmaktadır. 1914 yılındaki dış borçlar toplamı Duyun-u Umumiye yönetiminin Paris Maliye Konferansı'na verdiği rapora göre 153.7 milyon Osmanlı Lirası'dır. Toplam borçların devlet gelirlerine oranı ise yüzde 28.2 düzeyindedir.

Yabancı Sermaye: Osmanlı'nın yerli kaynaklarla sermaye birikimi ve dolayısıyla ekonomik büyüme ve

kalkınmayı sağlamasının güçlükleri göz önüne alındığında, yabancı kaynakların gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Dış borç, süregelen dış ticaret açığı ve yabancı sermaye başlıca dış finansman kaynaklarını oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti her üç kaynağa da başvurmuştur. Mısak-ı Milli sınırları içinde kalan bölgede 1910 yılı için 57 milyon Osmanlı Lirası tutarındaki yabancı sermayenin yüzde 59'u demiryolu, yüzde 11'i sanayi, yüzde 10'u banka-sigorta, yüzde 6'sı madenler, yüzde 5'i elektrik-tramvay-su, yüzde 5'i liman vb. tesisler ve yüzde 4'ü ticaret alanındadır.²⁷ Toplam tutarı 57 milyon 110 bin Osmanlı Lirası'nı bulan yabancı yatırımların yıllık geliri 2 milyon 280 bin Osmanlı Lirası'dır. Getiri oranı ortalama olarak yüzde 4 dolayındadır. Gelirin hemen hemen tamamı yurtdışına aktarılmaktadır. 1914 yılında yapılan bir hesaba göre, yurtdışına aktarılan toplam tutarın yüzde 7'si yabancı sermaye kâr transferi, yüzde 65'i dış ticaret açığı ve yüzde 28'i de dış borç faizlerinden oluşmaktadır. Vedat Eldem'in yapmış olduğu hesaplara göre, 1914 yılının GSMH'si 241 milyon Osmanlı Lirası olup, bunun yüzde 15'i dışarı gitmektedir. 1914 yılında devlet gelirleri de GSMH'nin yüzde 15'i dolayındadır.

Hizmetler: Yabancıların ulaştırma, ticaret, sanayi ve tarım alanlarındaki yatırımlarına paralel olarak bankacılık sektöründe de kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı'nın ilk bankerlerinin Galata Bankerleri olduğu düşünüldüğünde, Osmanlı'nın dış ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde önemli etkilerinin olduğu görülür. Ayrıca

yabancı yatırımların yöneldiği ve belirli bir miktarın üstünde işgücü gerektiren liman, demiryolu ve maden işletmelerinde ücretli işçilik olgusu da gelişme kaydetmiş ve sendikal faaliyetlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Demiryolları büyük ölçüde yabancı sermaye ile tesis edilmiştir. Alman sermayesi bu alanda yüzde 57 ile ilk sıradadır. Bunu, yüzde 23.5 ile Fransız ve yüzde 20 ile İngiliz sermayesi izlemektedir. Demiryollarının inşası ile Osmanlı tarımının piyasaya açılması sağlanmıştır. Osmanlı denizyolları da yabancı sermayenin elindeydi. Yabancılar sağlanan kapitülasyonlar ve kabotaj haklarından dolayı yerli denizcilik korumadan yoksun kalmıştı.²⁸

Karayolu inşasında kayda değer bir gelişme görülmemektedir. Osmanlı'da zamanına göre, ileri düzeyde bir telgraf sisteminin kurulduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra, Osmanlı'nın kendi posta şebekesine ek olarak yabancıların da kendilerine ait posta organizasyonu vardır.

Bankacılık alanındaki faaliyetleri Galata Bankerleri yürütüyordu. Osmanlı Bankası 1856 yılında İngiliz Sermayesi ile kurulmuş, ancak; 1863 yılında Fransız sermaye

Ankara, Duyun-u Umumiye Binası

yesinin katılımıyla adı Osmanlı Imperial Bankası olarak değiştirilmiş ve banknot basma yetkisi verilmiştir. İzleyen dönemlerde Osmanlı ile dış ticaret ilişkileri bulunan hemen hemen bütün ülkelerin Osmanlı Devleti'nde banka şubeleri kurulmuştur. Yerli sermayeye dayalı ilk banka, Mithat Paşa'nın girişimiyle 1863 yılında tesis edilen tarım-kredi kooperatiflerinin 1888'de Ziraat Bankası'na dönüştürülmesiyle kurulmuştur.

1929 BÜYÜK DÜNYA BUNALIMI VE TÜRKİYE'NİN KRİZİ DERİNLEŞTİREN POLİTİKALARI İLE GELEN MORATORYUM

Tekdüzeleşen Toplumsal Hayat: Bu dönemle ilgili olarak 1923-1932 aralığındaki gelişmeler ele alınmaktadır. Türkiye, çok ulusluluk, çok kültürlülük, çok hukukluluk gibi zamanında "imparatorluk" olarak isimlendirilen devlet örgütlenmesi bağlamında gayet normal karşılanan özelliklerden sıyrılarak tek toplumlu, tek kültürlü, tek hukuklu, tek dilli, tek ulusal bir yapıda kuruluşunu gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Gerileyen Üretim Süreçleri: Osmanlı döneminde, özellikle toplumsal hayatın üretken alanlarında çalışan ve vasıflı olarak nitelendirilebilecek nüfusun ezici çoğunluğu gayrimüslimlerden veya "ulus devlet" bağlamındaki adıyla azınlıklardan oluşmaktaydı. Gayrimüslimlerin Ermenistan, Yunanistan ve Batı ülkelerine göç etmeleri, nüfus mübadelesine tabi tutulmaları veya zorunlu tehcire tabi tutulmaları sonuçta, Türkiye'de manifaktür üretim biçiminin dahi icra edilemez hale gelmesine yol açmış; tarımsal üretim Anadolu'nun bir çok yerinde nitelik ve nicelik bağlamında gerileme yaşamıştır.

Köylüleşen Toplum: Nüfus değişimi ile 10 Ekim 1918 yılında İstanbul'da yaşayan Rumlarla, Batı Trakya'da yaşayan Türkler dışında kalan Rumlar Türkiye'yi; Türkler de Yunanistan'ı terk edecekti. Sonuçta, 1 milyon 500 bin dolayında Rum Yunanistan'a, 379 bin 913 Türk de Türkiye'ye göç etti.²⁹ Bu durum, kır-kent nüfus yapısını ve vasıflı-vasıfsız işgücü bileşimini etkilemiştir. Türkiye bir köylü memleketine dönüştürülmüştür.³⁰

Birinci Doğu Halkları Kongresi: Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin devraldığı fiziki ve beşeri sermayenin niteliğiyle ilgili olarak 1-8 Eylül 1920 tarihleri arasında Bakü'de toplanan Birinci Doğu Halkları Kongresi'nde tarım sorununu inceleyen komitenin raporu şu değerlendirmeyi içermektedir. "Türkiye'de Mustafa Kemal Hükümeti gibi, İran ve Hindistan'da ulusal liberal hükümetler İngilizleri yurtlarından kovmuşlar ve siyasal bağımsızlıklarını İngiltere'ye kabul ettirmiş olsalar bile, ülkelerindeki kapitalist toplum yapısını elde tutmakla,

ekonomik açıdan bağımsızlıklarını aynı ölçüde sürdürebileceklerdir. Siyasal bağımsızlık bu ülkeleri, kapitalizmin nüfuzundan veya yerli bir sanayi kapitalinin oluşmasından, üretim araçlarının özel mülkiyetine dayalı ulusal bir sanayinin gelişmesinden kurtaramayacak; köylü sınıfı, kapitalizmin oluşma süreci içinde kendisini kesin bir yıkıma uğratacak olan acılı bir dönemden geçmek zorunda kalacak; köylülerin topraklarından kovulduğu ve ücretliler aleyhine bir grup haline geldikleri görülecektir. İşçi sınıfına dönüşen köylü sınıfı, kendi milli burjuvazisi (veya yabancı burjuvazi) tarafından büyük tarım işletmelerine, imalathanelere, fabrikalara ve madenlere gönderilecek; buralarda, kapitalistlerin zenginleştiğinde uğruna, karın tokluğuna bir ücretle çalışmak zorunda bırakılacaktır."³¹ Görüldüğü gibi, Kongre'de gerek İran ve Hindistan, gerekse Türkiye köylü sınıfının oluşturduğu toplumlar olarak nitelendirilmektedir.

Lozan Konferansı ve 1923 İzmir İktisat Kongresi: Mustafa Kemal, Batı ülkelerine Türkiye'nin izleyeceği rotayı³² göstermesi açısından İzmir'de bir iktisat kongresi düzenlemiştir.³³ Mustafa Kemal, Kongrenin açış konuşmasında katılımcıları "milleti temsil eden halk sınıfları olarak tanımlamış ve Osmanlı'yı yerden yere vurmuştur. Fatih, Yavuz ve Kanuni'nin kişisel çıkarları için milleti kullandıklarını söylemiştir.³⁴ İzmir İktisat

Millî Mücadele yıllarında tarlasını süren bir Anadolu köylüsü

Kongresi'ne sanayi, tarım, ticaret ve işçi kategorilerinde 1135 temsilci katılmış ve kongre 16 gün sürmüştür. Ancak sivil ve asker bürokratların bir kısmı kongreye özel sektör temsilcisi olarak katılabilmmiştir. Örneğin, yazar Aka Gündüz ve Rukiye Hanım işçilerin,³⁵ General Kazım Karabekir de sanayicilerin temsilcileri arasında yer almıştır. Kongreye sanayici ve tarımcı kesim hakim olmuş ve alınan kararlar da bu doğrultuda olmuştur. Esasen Kongre bir istişare toplantısı mahiyetinde geçmiş ve daha ziyade yeni devletin izleyeceği ekonomik politikalarla ilgili beyin jimnastiği faaliyeti niteliğinde olmuştur. Kongrede alınan kararlar ana temalar itibarıyla şu şekilde kategorize edilebilir:³⁶

Üreticinin korunması, ihracatın desteklenmesi, milli sanayinin ve işçinin korunması ve demiryollarının geliştirilmesi. Bu amaçlar için, sanayii teşvik kanunu ve gümrük kanununun uyumu sağlanacak; yerli üretimin piyasaya sunumu için ucuz kara ve deniz taşımacılığı sağlanacak ve geliştirilecek; sanayicilere kredi verilecek, özel kesimin güç yetiremeyeceği yatırımları devlet realize edecek ve aşar da kaldırılacaktı. Bu kongrede bir yandan girdisi yurtiçinden sağlanan malların girdilerinin ithaline ağır gümrük vergileri, diğer yandan hükümet alımlarında pahalı ve kalitesiz yerli ürünlerin ithal ürünlere tercih edilmesi ve yabancı uyrukluların sanayi teşviklerinden yararlandırılmaması da benimsenmiştir.

Cumhuriyetin daha kuruluş aylarında iktidar sahiplerinin iktisadi bir kongre düzenlemelerinin bir çok içeriği vardır. Bunlara değinmeden önce, Lozan Barış Konferansı'nın bu süreçteki işlevine bakmak gerekir. Lozan Anlaşması İktisat Kongresi'nden sadece dört ay sonra imzalanmıştır. Dolayısıyla, Lozan görüşmeleri zaman olarak Kongreyi içine almaktadır. Lozan'da yeni devletin uygulayacağı gümrük vergileri birincil ekonomik tartışma konusudur. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın isteğiyle, yeni devlet gümrük vergilerinde istediği değişiklikleri yapma iznini ancak beş yıl sonrası için alabilmiştir. 1 Eylül 1916 tarihinde yürürlüğe giren ve ağırlıklı olarak spesifik gümrük vergilerinden oluşan tarifeler 1929 yılına kadar devam etmiştir. Lozan ile, yabancılara tanıyan bir çok ayrıcalık kalkmasına rağmen, bazılarının devam ettiği de ortadadır. Dolayısıyla Lozan Anlaşması, Türkiye'nin gümrük tarifeleri ve diğer dış ticaret kontrol araçlarının himayeci amaçlarla kullanılmasını imkansız hale getirmiştir.³⁷ Bu sınırlamalar 24 Ağustos 1928 tarihinde son buluyordu. Hükümet ancak 1929'da himayeci politika uygulamasına geçebilmiştir.³⁸

İzmir İktisat Kongresi'nin, İstanbul tüccarlarının henüz işgal altındaki İstanbul'da bir iktisat kongresi yapmayı kararlaştırmaları üzerine Hükümetin harekete geçmesiyle toplandığını ileri sürenler de vardır.³⁹

Yerelleşen Devlet ve Osmanlı Borçları: Yeni devlet, belki de uzun bir savaş döneminden çıkmanın ve gayrimüslimlerden çekiminin verdiği bir halet-i ruhiye ile sadece Türklerin girebileceği alanlar, sadece Türklerin yararlanabileceği kolaylık ve imkanlar ihdas etmiştir. Lozan Anlaşması 1924 yılında yürürlüğe girmiş ve toplam tutarı 129.384.910 altın lira olan Osmanlı borçlarının 84.597.495 altın lirasını (yüzde 65.4) yeni devlete yüklemiştir. Bu borcun yıllık taksit ödemesi 5.809.312 altın liradır. Yeni devlete bu ödemenin getirdiği yükün ağırlığı, imkanlar dikkate alındığında daha iyi anlaşılmaktadır. Özellikle, 1930'lu yıllarda, 1928 yılında yapılan indirimlere rağmen, bütçe harcamalarının yüzde 13-18'ini Osmanlı borçları oluşturmaktadır. 1928 yılında Cemiyet-i Akvam aracılığı ile Türkiye'nin borç yükü kriteri yeniden belirlenmiştir. Buna göre, Osmanlı borçlarının 1912 öncesi olanların yüzde 62'si; 1912 sonrası olanların ise yüzde 79'u Türkiye'ye yüklenmişti. Görüşmeler 1933 yılına kadar sürmüş ve sonuçta, Türkiye'nin 8 milyon altın lira (yıllık 700 bin altın lira taksit ödemeli olarak) ödemesi karara bağlanmıştır. Türkiye bu borçları 1954'ün Mayıs ayında tamamen ödemiştir.

Para: Cumhuriyetin elindeki kağıt paranın altın karşılıkları Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın elinde olması ve bunların anlaşmalarla İngiltere ve Fransa'ya

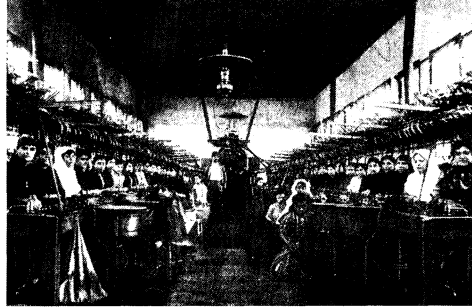
devredilmiştir. I. Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'de 50 milyon altın lira kadar para olduğu tahmin edilmektedir. Ancak Savaşın sonra ne kadar kaldığı belli değildir. 1918 yılında mevcut para miktarının 73 milyon 165 bin dolar olduğu hesaplanmıştır.⁴⁰ Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı'dan 161 milyon lira karşılıksız kağıt para devralmıştır. 1925 yılında değiştirme işlemiyle 8 milyon lira imha edilmiş ve geriye 153 milyon lira kalmıştır.⁴¹

Genel Ekonomik Manzara: Cumhuriyetin kurulduğu yıl genel ekonomik yapının sergilediği görünümü şu şekilde özetlemek mümkündür: ⁴² Sanayi, el sanatları düzeyinde olan sanayi, loncaların devamı sayılabilecek gruplar şeklinde organize olmuştur. Başlıca sanayi kolları tarım, dokuma, dericilik ve seramik gibi hafif sanayi dallarında yoğunlaşmıştır. İşletmeler küçük ölçeklidir. 1923 yılında bir kaç fabrika hariç hiç bir sanayi kolu yoktur. Halıcılık ve dokumacılık yabancı ülke ürünleri nedeniyle hemen hemen yok olmuş, mevcut bir kaç kuruluş da yabancı şirketlerin elindedir. İç ticaret kısmen, dış ticaret ise ağırlıklı olarak yabancıların elindedir.

Ulaşım ve iletişim imkanlarının yokluğundan dolayı, giyecek ve yiyecek maddelerinin büyük bir kısmı ithal edilmektedir. Düyun-u Umumiye İdaresi, Türkiye Cumhuriyeti'ne 86 milyon altın lira borç bırakmıştır. 1923 yılında toplam uzunluğu 4.018 km olan demiryolunun büyük bir kısmı başta Almanlar olmak üzere yabancıların elindedir. Deniz ulaşımı ve taşımacılığı son derece sınırlıdır. 1922 yılında Türk gemilerinin toplam tonajı 22 bin tonu geçmemektedir. Nüfusun yüzde 70-75'i tarımda istihdam edilmekte, köylü aşar vergisi dolayısıyla, mültezim, murabaha ve büyük toprak sahiplerine bağlıdır. Tarım teknolojisi son derece ilkel olup, ürünün pazarlama olanakları oldukça yetersizdir.

Başarısız Geçen On Yıl: 1923-32 dönemi ekonomi uygulamasındaki başarısızlığının arkasında bir çok neden vardır: ⁴³ İlk olarak 1929 yılına kadar ülkenin dış ticaret politikasını belirleme yetkisinin elinden alınması, gerek iç üretimi caydırıcı olması bakımından, gerekse hükümet gelirlerinin yetersizliğine neden olması bakımından çok önemlidir. İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar sistemik olmadığı için, çelişen ve uzlaşan bir çok unsuru barındırmıştır. Yeni devletin bir yandan iç isyanlar, diğer yandan devlet örgütlenmesi ile uğraşması ekonomiyle ilgilenme düzeyini olumsuz yönde etkilemiştir denilebilir.

Cumhuriyetin kuruluşunda bir yandan sosyal, siyasi ve hukuksal olarak çağdaş dünyanın yasal ve kurumsal yapısına uyum sağlanmaya çalışılırken, diğer yandan güzel sanatlar gibi alanlar da gerekli önceliği almış gözükmektedir. Sonuç olarak, ekonomik gelişmenin yanı sıra, sosyal bir dönüşümün de öncelikli olduğu görül-

Bursa'da yabancılara ait ipeki dokuma atölyesi

mektedir.⁴⁴ Bu dönemde sanayiye fon temin edecek kurumsal ve yasal düzenlemeler yetersiz kalmış; İş Bankası, Sanayi ve Maden Bankası gibi yeni teşkilatlanmalar yeterli olamamıştır.

Cumhuriyetin ilk on yılının liberal ekonomi politikalarının uygulandığı bir dönem olarak adlandırılması kuşkusuz önyargılı bir iddiadır. Çünkü, sınai ürünlerin ithali ve ticareti alanlarında kurulan tekeller, sanayii teşvik girişimleri, demiryolları başta olmak üzere yaygın kamulaştırmalar, Türkler dışındakilere ekonomik alanlarda neredeyse hayat hakkı tanımama uygulamaları⁴⁵ bu dönemde hükümetin yaygın bir şekilde ekonomiye müdahale ettiğini göstermektedir. Bu dönemi, daha ziyade, hükümetin işleri öğrenmeye başlaması ile devleti ve toplumu yeniden kurgulama faaliyetlerinin azami düzeye ulaştığı bir dönem olarak tanımlamak; ve ekonomideki liberal görünümün daha çok hükümetin bu alana vakit bulamayıp kayıtsızlığına bağlamak gerekir.

İstihdamın Yapısı: Bilindiği gibi ilk nüfus sayımı 1927 yılında, ikinci nüfus sayımı 1935 yılında yapılmış ve ikinci sayımdan itibaren son yıllara kadar her beş yılda bir sayım yapıla gelmekteydi. 1927 yılındaki ilk sayımda Türkiye'nin nüfusu 13 milyon 648 bin olarak tahmin edilmiştir. İkinci nüfus sayımında ise toplam nüfus 16 milyon 158 bin olarak tahmin edilmiştir. Buna göre, yıllık ortalama nüfus artış hızı binde 23 dolayındadır. 1927-35 aralığını kapsayan sekiz yılda nüfus artış hızı toplam yüzde 18.4'tür.

İktisaden faal nüfusun ekonomik sektörler itibariyle dağılımı incelendiğinde, ekonomik yapıyı yansıtır şekilde, tarımın yüzde 81 ile en çok istihdam barındıran sektör olduğu anlaşılmaktadır. Sanayinin payı ise hizmetler sektörünün de altındadır. Sektörel gelişmelerdeki kararlılık dikkate alındığında, istihdamın sektörel dağılımındaki kararlılık da doğal bir sonuç görülmelidir.⁴⁶

Kamu Maliyesi: Ulus devletin genel içerimlerine paralel olarak, yabancı sermaye Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkeyi terk etmiştir. Bu dönemde hükümetin daha ziyade devletin yasal ve kurumsal yapısını tesis etme; bunu da ağırlıklı olarak Batı ülkelerindeki yasal ve kurumsal organizasyonlarını aktararak gerçekleştirmeye çalıştığı ve halk ayaklanmalarını bastırma ile uğraştığı söylenebilir. Bu dönemde hükümet yeni para basmamış ve denk bütçe ile çalışmıştır. Vergi gelirleri içinde dolaylı vergiler ağırlıklı konumda olup yüzde 90'ın üzerindedir.

Bütçe giderlerinin GSMH'ye oranı dönem boyunca düşük bir artış trendi izlemiştir. Toplam vergi gelirlerinin GSMH içindeki payı dönem boyunca yüzde 10 dolayında seyretmiştir. Aşarın 1925 yılında kaldırılması ve yerine yeni bir verginin de ihdas edilmemesi devlet ge-

lirlerinde büyük bir kayba yol açmıştır. Dönem içinde, 1929 yılına kadar gümrük vergilerinin de serbest ticaretten dolayı sınırlı kaldığı dikkate alındığında, kamu gelirlerinin ağırlıklı olarak tütün, şeker, tuz gibi temel malların satışından sağlanan vergilerden sağlandığı anlaşılmaktadır.

Kamu giderleri içinde özellikle ulaşım (demiryolu), savunma, ve iç-dış borç ödemeleri başlıca kalemleri oluşturmuştur. Genel bütçe harcamaları fonksiyonel açıdan, 1927 ve sonraki 5 yıl için; yüzde 65-75 cari gider, yüzde 15-17 yatırım ve yüzde 10-15 dolayında transfer harcamasından oluşmaktadır.⁴⁷

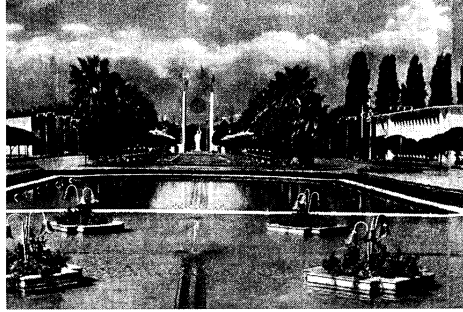
1923-32 döneminde kamu maliyesindeki gelişmeler durgun bir trende sahiptir. Bu dönemde yıllık ortalama açık miktarı 1 milyon 29 bin liradır. Bu açığa yol açan yıllar 1925, 1931 ve 1932'dir. Cumhuriyetin ilk yıllarında vergi gelirlerinin yüzde 90'ından fazlası dolaylı vergilerden oluşmaktadır. Bu dönemde bütçe harcamalarının milli gelire oranı dönem süresince istikrarlı kalmıştır. Vergi yükünün dönem ortalaması yüzde 11 iken, standart sapma 1.1'dir.⁴⁸

Yıllık bazda bütçe giderinin milli gelire oranı ortalama olarak yüzde 13 dolayındadır. Bu da kamu kesimi büyüklüğünün görece kararlı olduğunu göstermektedir. Buna paralel bir gelişme de vergi gelirleri için söz konusudur. Bu dönemde vergi gelirlerinin milli gelire oranı da dönem boyunca aynı düzeyde seyretmiş ve yıllık bazda milli gelirin yüzde 11'i dolayında gerçekleşmiştir.

Para Basma: Cumhuriyetin ilk on yılında piyasadaki para hacmi nominal olarak azaltılmıştır. Hükümet paranın değeriyle oynayacak yasal yetkiye sahip değildi. Daha sonra hükümetin yetkilendirilmesi ile, 1930'lu yılların başında Merkez Bankası çalışmaya başlamış ve 1938 yılında Bankanın kanununda yapılan değişikliklerle, kamu kuruluşlarının finansmanını sağlayacak bir banka statüsü de verilmiştir. Yine İş Bankası'nın Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulması (1924) devletin bankacılık alanındaki önemli bir icraatıdır.

Enflasyon: 1923-32 dönemi ortalama enflasyon oranı yüzde 3.9'dur; ancak bu ortalamaya ait standart sapma 9'dur. 1930-32 arasındaki üç yıl boyunca genel fiyat düzeyinde yüzde 14-24 arasında düşüşler yaşanmıştır. Bu nedenle önceki yıllarda enflasyon artışları bu son üç yılda fazlasıyla telafi edilmiştir.

Yabancı Sermaye: Yabancı sermaye ancak Türk ortaklar bulmak koşuluyla gelebiliyordu. 1920-30 döneminde kurulan 201 Türk anonim şirketinin 66'sında yabancı sermayenin iştiraki vardır. Yabancı sermayeli ortaklıkların toplam sermaye içindeki payı ortalama yüzde 43 dolayındadır. Bu ortaklıklar daha çok doküma, gıda, çimento elektrik-havagazı alanlarında yoğunlaşmıştır.

İzmir fuar alanı

Sektörel Bazda Milli Gelirin Gelişimi: Cumhuriyetin devraldığı ekonomik yapı, devletçilik uygulamalarının başladığı döneme kadar görece olarak herhangi ciddi bir değişiklik göstermemiştir. Tarım, sanayi ve hizmetlerin GSMH içindeki paylarında anılan dönemde ufak çaplı dalgalanmalar olsa da, 1929 Krizi'nin etkileri hariç tutulursa, trend yapının aynı özellikleri taşıdığı ortaya koymaktadır. 1929 Krizinde sanayi kesimindeki görece gerileme dolayısıyla, tarımın payında bir artış olduğu izlenmektedir. Tarımsal üretimin o dönemde doğa koşullarına daha fazla bağımlı olması, bu kalemdeki dalgalanmaların ağırlıklı bir kısmına açıklık getirmektedir.

1923-32 döneminde milli gelirin sektörler itibarıyla yapısında kayda değer bir değişim söz konusu olmamıştır. Tarımın payı dönem boyunca istikrarlı kalmış ve yıllık ortalama yüzde 45 dolayında seyretmiştir. Yine sanayinin payı da yıllık bazda ortalama yüzde 10 dolayındadır. Hizmetlerin aynı dönem için milli gelirdeki payı da yüzde 45 dolayındadır. Her bir sektörün ortalama payına ait standart sapma değerlerinin düşüklüğü, sektör paylarının dönem boyunca sınırlı dalgalanma yaşadığını göstermektedir. En büyük dalgalanma milli gelirdeki büyüme oranında meydana gelmiştir. 1923-32 dönemi gerek sektörler ve ekonomik gelişme bakımından, gerekse kamu maliyesindeki gelişmeler bakımından ekonominin kendi başına kaldığı, hükümetin de el yordamıyla çalıştığı bir dönem olarak görülebilir.

Ekonomik Büyüme: 1923-32 aralığında GSMH'nin 1948 sabit fiyatlarıyla yıllık ortalama artış hızı yüzde 7.3 iken, bu ortalamaya ait standart sapma 9.6 gibi görece yüksek bir değerdir.⁴⁹ Bunun da en önemli nedeni 1927 ve 1932 yıllarında GSMH'de meydana gelen büyük düşüşlerdir.⁵⁰

Tarım ve Toprak: Tarımsal vergi konusundaki en önemli düzenleme aşarın kaldırılmasıdır. İsviçre Medeni Kanunu'nun bazı değişikliklerle alınması yoluyla, toprağın özel mülkiyeti konusunda çağdaş bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. 1927 ve 1929 yıllarında çıkarılan yasalarla topraksız köylülere toprak dağıtılmıştır. Bu uygulamayla, miri toprakların topraksız ve göçmen ailelere dağıtılan miktarı 1923-34 döneminde 711 bin hektardır. Buna karşılık, Cumhuriyetin ilk on beş yılında devlete ait meraların 40 milyon dönüm azaldığı ve meradan toprak kazanmasının asıl orta ve büyük mülkler tarafından yapıldığı öne sürülmüştür. Toprak mülkiyetindeki eşitsizlik bu dönemde artarak devam etmiştir. Barkan'ın tahminlerine göre, 125 hektardan küçük mülk toprakları toplamın yüzde 99.7'sini oluşturmaktadır. 1927 toprak sayımı çiftçi başına düşen ekili alan miktarının 25 dönüm dolayında olduğunu göstermektedir.⁵¹

Tarımsal Krediler: Ziraat Bankası 1929-32 döneminde ağırlıklı olarak büyük işletmelere kredi vermiştir. Dönem boyunca bu bankanın tarım kesimine açtığı kredilerde önemli bir artış trendi gözlenmemektedir. 1929 yılında kabul edilen bir yasa ile tarım kredi kooperatifleri kurulmuştur.

Tarımsal Mesleki Eğitim: Tarım tekniği okulları açılmış, örnek çiftlikler, deney istasyonları ve tarım satış kooperatifleri teşkil edilmiştir. Bu dönemde tarımsal üretimin yapısında köklü bir değişiklik olmamış, tarımsal üretim bütün dönem için yüzde 58 oranında artmıştır. Tarım ve sanayi arasındaki fiyat oranı dönem boyunca tarım aleyhine gelişmiştir.

Sanayi: 1923-32 döneminin en önemli iktisadi düzenlemesi özel sanayi firmalarına ve maden işletmelerine geniş çapta muafiyet ve imtiyazlar veren Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur. Bu kanun, önceki kanunun genişletilmiş halidir. 1927-42 aralığında geçerli olmak üzere kabul edilmiştir. Buna göre, 15 yıllık sürede himaye ile özel sektör belirli bir güce kavuşacaktı. Bu kanun ile, bazı önemli sanayi firmalarına fabrika toprağı verme, vergi muafiyet ve istisnaları sağlama, taşıma indirimleri, üretim primleri, devlet alımı garantisi gibi teşvik tedbirleri getirilmiştir.

1927 Sanayi Sayımı: Belçikalı uzman Camille Jaquart ve Celal Aybar tarafından yürütülen 1927 sanayi sayımına göre, toplam 65245 işletmenin yüzde 43.6'sı tarım, evcil hayvanlar, balık ve av ürünleri sanayiinde yoğunlaşmıştır. Maden sanayii,

maden işleme ve makine onarımı ve imalatı yüzde 22.6 ile ikinci sırada gelmektedir. İstihdamın yüzde 43'ü tarımsal sanayide, yüzde 18.7'si ise dokuma sanayiindedir. İşletmelerin yüzde 36'sı tek kişilik, yüzde 36'sı ise 2-3 kişiliktir. Sanayi işletmelerinin yüzde 96'sı çevirici güç kullanmamaktadır. Elektrik motorları çevirici gücün yüzde 53'ünü kapsamaktadır.

Elektrik sanayii beygir gücünün yüzde 42'sini, tarım ürünleri sanayii ise yüzde 23'ünü kapsamaktadır. Sayım döneminde Türkiye'de 642 yabancı patron, 702 yabancı memur ve 347 yabancı işçi bulunmaktadır.⁵² Görüldüğü gibi, işletmeler genel olarak aile işletmesi ölçeğinde çalışmaktadır. Dolayısıyla, geçen sürede ekonomik yapının sektörel bazda kararlı kalması, işletme bazında da aynı durgun eğilimin geçerli olduğunu göstermektedir.

Sanayi alanındaki en önemli gelişmeler şu şekilde özetlenebilir: Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması (1925), Sanayii Teşvik Yasası'nın çıkarılması (1927) ve ihracata yönelecek sanayicilerin ithal girdilerinin vergiden bağışık tutulması. Teşvik-i Sanayi Kanunu'na göre, teşvik edilen birimlerde, yönetici ve muhasebeci hariç Türkler çalıştırılacaktır.

Ankara, Tahlil Silosu, (1933)

Hizmetler: Cumhuriyetin kuruluşunda hükümetin elinde 1734 km, yabancı ortaklıkların elinde ise 2352 km demiryolu vardı. Yabancıların elindekiler de millileştirilerek onbeş yıl sonra toplam demiryolu uzunluğu yüzde 67 oranında artırılarak toplam 6800 km'yi aşmıştır. Bu dönemde, deniz ulaşımının tümü ve liman ve karasulardan yararlanma hakları ile kabotaj hakkı (19 Nisan 1926 tarihli yasa ile) yalnızca Türklere verilmiştir. Ticaret alanındaki önemli bir düzenleme devlet tekellerinin teşkil edilmesidir. Başta tütün, kibrit, alkol-ispirto, petrol ve şeker olmak üzere bazı ürünlerin ithalatı ve ticareti tekellere bırakılmıştır. Yine ticaret odaları ve borsaları ile ilgili düzenlemelerle iç ticaretin canlandırılması amaçlanmıştır.

Dış Ticaret: Türk ekonomisinin 1923-29 döneminde korumasız olarak dışa açık fakir bir hammadde ekonomisi olduğu söylenebilir.⁵³ 1929 yılına kadar devletin dış ticaret politikası belirleme yetkisi sınırlıdır. Bu yetkisini ancak 1929 yılında, yerli üretimin artırılması, özellikle sınai üretimin dış rekabete karşı korunması amacıyla çıkarılan bir yasayla kullanabilmiştir. Bu yasal düzenlemeden sonra ilk kez dış ticaret fazlası meydana gelmiştir. Ancak 1929 yılından itibaren, ülke giderek dışarıya kapanmıştır. Bu kapanma hem ithalattaki, hem de ihracattaki görece daralmalardan kaynaklanmıştır. Bir ülkenin iktisaden dışa açıklık derecesinin bir ölçütü olarak kullanılan toplam dış ticaret hacminin milli gelire oranı, 1929 yılından itibaren önemli bir gerileme kaydetmiştir. Ülkenin dışa açıklık derecesinde ithalat ve ihracattaki 1929 yılından itibaren meydana gelen gerilemelere paralel olarak, düşüşler meydana gelmiştir. Dışa açıklık derecesi 1924 yılında yüzde 29.3 iken, 1932 yılında yüzde 16'ya gerilemiştir.⁵⁴ Bütün dönem boyunca yıllık bazda ortalama dışa açıklık derecesi dış ticaret bağlamında yüzde 23 dolayındadır.

Esasen, bu gelişmede dünyadaki yaygın ekonomik bunalımın da bir payı vardır kuşkusuz. Ancak, daralmada, sağlık malzemesi ve diğer yasalarla tanınan vergi bağımsızlığı dışında kalan tüm ithal mallarında gümrük vergilerinin yüzde 16'dan yüzde 40'a çıkarılması çok etkili olmuştur.

Ülkenin ihracatının yöneldiği ve ithalatının yapıldığı ülkeler ağırlıklı olarak Batı ülkelerinden oluşmaktadır. Dönem boyunca her iki kalem de yüzde 70 düzeyinde Batı ekonomileriyle ilişkilidir.

1923-32 döneminde yıllık ortalama bazda ithalatın ihracatı aşan miktarı 38 milyon TL'dir. En çok açığın ve rildiği yıl 1929 yılıdır. Ancak 1930 yılından itibaren ithalattaki dramatik düşüş bu açığı, ihracattaki düşüşlere rağmen, fazlaya çevirmiştir. Bu dönemde ihracatın milli gelire oranı yıllık bazda ortalama yüzde 10 dolayında

olup dönem boyunca kararlı kalmıştır. Yine ithalatın da bu dönemde milli gelire oranında 1930 yılına kadar, göze çarpan bir değişiklik yoktur.

Devalüasyon ve Dış Ticaret Badleri: Türk Lirası'nın diğer paralar karşısındaki değer kaybı, özel kesimde iflaslara yol açmıştır. Dünya piyasalarında tarım fiyatlarındaki gerileme hem iç piyasaya yansımış, hem de dış ticaret hadlerini Türkiye aleyhine çevirmiştir.

Kamulaştırmalar ve Yabancı Sermaye Kaçışı: Yaygın kamulaştırmalar ve hükümetin yabancı şirketlere karşı kuşkulandırıcı tavrı sermayenin kaçışına yol açmıştır. 1926 yılında yeni vergiler almaya başlayan ve var olan vergilerin de kapsam ve oranını artıran devlet yabancı şirketlerle anlaşma yaparak yeni yatırımlara gitmiş, uzun vadeli dış kredi olanakları da fazla olmayınca, bu teşebbüsler krediye yönelik talepte patlamaya yol açmış, fon ve döviz piyasalarında talep baskısı ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Borçlarının Ödenmeye Başlanması: Osmanlı borçlarının 1929 yılında ödenmeye başlanacak olması, aynı yıl gümrük vergisi artışlarının doğurduğu spekülasyon, demiryolu yapımı ve imtiyazların satın alınması gibi nedenler, 1929 bunalımıyla dolaylı biçimde ilişkili olan bir kambiyo bunalımına yol açmıştır.⁵⁵

Yasal-Kurumsal Düzenlemeler: Bu dönem yeni devletin tesis dönemidir. Dolayısıyla, bir çok konuda mevzuat geliştirilmiş, yeni bir çok kurum teşkil edilmiştir. 20 Nisan 1924 tarihinde 1921 Anayasası değiştirilerek yeni bir Anayasa kabul edilmiştir. Çünkü gerek ilk millet meclisi ve gerekse bunun ilk ürünü olan ilk anayasa genel olarak yeni devleti idare edenlerin düşünceleriyle çelişen ve çatışan bir çok unsur barındırmaktadır. Aksi halde yasa düzeyindeki düzenlemelerin dahi ömrünün bir iki yıl gibi kısa bir süre olacağı düşünülemez.

Medeni Kanun, Ceza Kanunu, Ticaret Kanunu, Yargılama Usulleri ile ilgili tercüme faaliyetleri tamamlanarak Avrupa ülkelerindeki mevzuat ithal edilmiştir. Gerçi, bu mevzuatla, azınlıkların ve yabancıların sürekli şikâyet konusu ettikleri uyumsuzlukların giderildiği çeşitli kesimlerde iddia edilmektedir; ancak, azınlıklar zaten ülke dışına bir şekilde çıkarılmış, yabancılarla da ilişkiler minimum düzeye indirilmiştir. Dolayısıyla, bu tercüme faaliyetini daha sağlam gerekçelere dayandırma ihtiyacı vardır.

İstatistik Genel Müdürlüğü 1926 yılında kurulmuş ve 1927'de nüfus, tarım ve sanayi sayımları yapılmıştır. Hükümetin, üyelerini atayarak güdümünde tutacağı bir şekilde ticaret ve sanayi odaları ile diğer meslek örgütlerinin seçeceği on iki üyeden oluşan Yüksek İktisat Meclisi 1927 yılında kurulmuştur. İktisat Bakanlığı 1928'de, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ise 1929'un son günlerinde kurulmuştur.

Ege bölgesinde yabancılara ait bir zeytin paketleme atölyesi

1929 Bunalımı: 1929 Büyük Dünya Bunalımı ve bunu takip eden II. Dünya Savaşı, dünya sistemiyle bütünleşme mekanizmalarını alt üst ettiğinde; Türk ekonomisi görece bir bağımsızlık kazanmış ve devlet, yeniden, periferi tipi gelişmeye otarşik bir seçenek olarak görülen politika uygulamaları arayışına girmiştir.⁵⁶ Bunalım Türkiye’de kendisini 1930-31’de ciddi olarak hissettirmeye başlamıştır. Krizde tarım ürünlerinin fiyatları hızla düşmüştür. Negatif ekonomik büyüme, üretim düşüşlerinden değil ancak fiyat düşüşlerinden kaynaklanmıştır. Bunalımla ilgili çeşitli önlemler alınmıştır.⁵⁷ Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti bu amaçla kurulmuş; tasarrufu teşvik, israfla mücadele, yerli malı kullanımını özendirmeye çalışmıştır. Milli Sanayi Numune Sergisi 21 Nisan 1930’da açılmıştır. 22 Nisan 1930’da Sanayi Kongresi toplanmıştır. 14 Ocak 1931’de Birinci Ziraat Kongresi toplanmıştır. Türk parasının değerine istikrar kazandırma için 30 Mayıs 1929’da döviz kullanımı kısıtlanmış ve Merkez Bankası kurulmuştur.⁵⁸

1929 Büyük Dünya Bunalımı’ndan önce Türkiye’de ekonomik olarak çeşitli olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. 1927 yılında deflasyonist bir gelişme ortaya çıkmış ve çeşitli faktörlerle şiddetlenmiştir:⁵⁹ (i) yabancı şirketlere karşı girişimler⁶⁰ ve milli ekonomi-millî burjuvazi politikası,⁶¹ (ii) dış ticaretin finansmanında kullanılan yabancı kısa vadeli kredilerin 1926 sonundan itibaren daralması; (iii) tarımsal ürünlerin dünya fiyatlarının düşmesi; (iv) tarımsal üretimde doğal koşulların, yabancı finansmanın ve dış ticaret hadlerinin aleyhe dönmesi etkisiyle meydana gelen düşüşler; ve (v) devletin bütçe denkliliği uğruna vergi gelirlerini artırması⁶² ve 1926’da pek çok yeni vergi ihdas etmesi.

1929 krizi, Türk devletinin yabancılara olan borçlarını ödeme olanağını ortadan kaldırmış, moratoryum ilan edilmiş ve devletin dış itibarı zayıflamıştır.⁶³ Bu dönemde buğday ithalatı ve spekülatif ithalat artmıştır. Yeni demiryolu yapımı ve mevcut imtiyazların satın alınması (Haydarpaşa limanı, Mersin-Adana hattı, Anadolu Demiryolları, Zürih Bankası portföyü) şeklindeki demiryolu politikası ve Osmanlı borçlarının ödenmeye başlaması nedeniyle döviz talebi artmıştır. Bu faktörler nedeniyle 9 milyon sterlin (90 milyon lira) tutarında ek döviz talebi ortaya çıkmıştır.

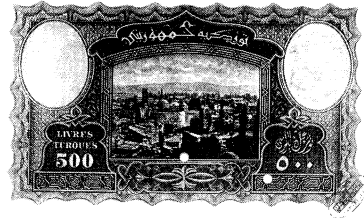
1929 krizi sonucu, Türkiye’nin ihraç ürünlerinin fiyatı 1932-33’te 1925’teki düzeyinin üçte birine düşmüştür. 1929’daki spekülatif ithalat, iflaslara yol açmıştır. İthalat kısa vadeli yabancı sermaye ile finanse edildiği için, borçların TL ile değeri büyümüş ve bunun sonucunda iflaslar kaçınılmaz olmuştur.

Sterlin, 1931’de altın standardından ayrılmış ve devalüe edilmiştir.⁶⁴ TL de bunun yerine Fransız Frangı’na bağlanmıştır; ancak frank da devalüe edilmiştir. Aynı şekilde dolar da devalüe olmuştur.⁶⁵ 1931’de Türkiye’de ithal kontenjanları uygulanmaya başlanmış,⁶⁶ ithalat düşmüş, döviz kontrolleri ve miktar kısıtlamaları artmış ve dış ticaret 1930’dan itibaren fazla vermeye başlamıştır.

Türk Lirası’nın değerlenmesi sonucu,⁶⁷ altın karşılığı artmış ve faiz oranları yükselmiştir. 1 sterlin 1926’da 9.28 TL; 1927’de 9.45 TL, 1928’de 9.56 TL, 1929’da 10.09 TL, 1930’da 10.32 TL iken, 1936’da 1 sterlin 6.25 TL olmuştur.⁶⁸ 1 doların değeri 1929’da 2.07 TL, 1930’da 2.11 TL, 1931’de 2.11 TL, 1932’de 1.66 TL, 1933-34’te 1.26 TL, 1935’te 1.23 TL, 1936-38’de 1.26 TL, 1939’da 1.28 TL olmuştur.⁶⁹ Türkiye bu gelişmeyle geleneksel ihraç pazarlarından kopmuştur.

ARKA YÜZ
ARAK

500 (Beşyüz) Türk Lirası (ön ve arka yüz)

Türkiye’de genel fiyat seviyesi önemli düşüşler göstermiş, paranın dolanım hızı yavaşlamıştır. Tedavüldeki banknotların altın karşılığı 1932’de yüzde 12.5, 1934’te yüzde 16.7, 1936’da yüzde 17.9 ve 1937’de yüzde 21.2’ye yükselmiştir. Faiz hadlerindeki artış, nominal oranların artışından ziyade genel fiyat düzeyindeki düşüşlerden kaynaklanmıştır.

Para, kambiyo ve dış ticaret rejiminde Osmanlı sistemi tasfiye edilmiş yeni yasal ve kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Merkez Bankası’nın kurulması, 1923’te 23 olan yabancı banka sayısının 1933’te 10’a düşmesi, 1923-29 arasında 34 ve 1930-35 arasında 5 millî (özel ve kamu) bankanın kurulması buna örnektir.

Yapılan düzenlemelerle faizler, kambiyo ve dış ticaret denetim altına alınmıştır. Ancak devletin aldığı pek çok tedbir deflasyonu şiddetlendirmiştir. Devletin vergilendirme ve tekel fiyatlandırması, borç ödemeleri ve millileştirmeler sonucu tüketim azalmış ve depresyon derinleşmiştir.⁷⁰

DIŞSAL ŞOK OLARAK II. DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİYE’DE DEVAM EDEN KRİZİN DERİNLEŞMESİ İLE GELEN SİSTEM DEĞİŞİKLİĞİ

Ekonomik Alanın Toplum Mübendisliği Kapsamına Alınması: Bu döneme damgasını vuran en önemli kişilerin başında kuşkusuz İsmet İnönü gelmektedir. İnönü: “En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir. Suyun başında olduğumuz için bu ihtiyacı her gün görüyorum ve sonra

da 'serbest meslek'in 'devletçilik'e rüçhanı için aynı mevzuların delil olarak zikrolunmasına şaşıyorum" demektedir.⁷¹ Oysa 1923-32 aralığı bilinçli olduğu ileri sürülen liberal (!) politikaların takip edildiği bir dönemdir. Hükümetin devletçi otarşik stratejiye yönelmesi önceki dönemle tam bir tezat oluşturmaktadır. Dolayısıyla iki on yıl arasında tam bir karşıtlık olduğu söylenebilir. Ancak Atatürk dönemindeki iktisat politikasını "Kemalist ekonomik kalkınma modeli"⁷² olarak niteleyenler de mevcuttur.⁷³ Bu dönem, 1933-1945 aralığındaki yılları kapsayacak şekilde analiz edilmektedir. 1929 yılından itibaren, yeni devletin bağımsız bir dış ticaret politikası belirleme yetkisini gümrük vergileri tespit adımıyla atmasından sonra, o günün dünya konjonktürüne de uygun olarak, devlet eliyle ekonomiye daha derinden ve yaygın olarak müdahale etme yönünde genel bir kabul söz konusu olmuştur.

Ekonominin Zayıflayan Halkaları: 1927-28 yıllarındaki kuraklığın yol açtığı üretim düşüşü ve ihracatın gerilemesi, 1929 Dünya Bunalımı, azınlıklardan olan girişimcilerin ülke dışına çıkışlarıyla doğan girişimci ve yönetici sıkıntısı gibi nedenler, teorik bir meşrulaştırma veya gerekçelendirmeye dayanmadan devletin *de facto* ekonomiye müdahalesine yol açmıştır.⁷⁴ Yine Almanya ve İtalya'daki başarılı devletçilik uygulamaları, Türk-Sovyet yakınlaşması gibi dış faktörler de devletçilik uygulamalarında belirleyici olmuştur denebilir.

Ekonomik ve Siyasi Otoriterizme Yönelim: İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararların üzerinden sekiz yıl geçmesine rağmen, ekonomik olarak arzulanan seviyeye ulaşamamıştır.⁷⁵ 1929 Büyük Bunalımı'nın da etkisiyle, 1920'li yılların sonunda ekonomik gerileme katlanılmaz bir hale gelmiştir.⁷⁶ Ekonomik buhran ve Serbest Fırka denemesi (1930), hükümete izlenecek politikalar konusunda önemli ipuçları vermiştir. 1930'lu yıllar siyasal ve ekonomik olarak Kıta Avrupası ile Sovyet uygulamalarının takip edildiği bir dönemin başlangıcı olarak alınabilir. Nitekim bu dönem tek parti otoriterizmi olarak da nitelendirilebilmektedir.⁷⁷

Eğitim Düzeyinde ve İnsan Haklarının İblalinde Artışlar: Bu dönemde eğitim ve öğretim alanında kayda değer gelişmeler yaşanmış; okur-yazar oranı 1935 yılında yüzde 20.4 iken, 1945 yılında yüzde 30.2'ye yükselmiştir. Ekonomik yapıda, kentleşme alanında, insan hakları ve demokratikleşmede önemli gelişmeler olmamış, hatta büyük ve yaygın insan hakları ihlalleri meydana gelmiştir. Özellikle dinsel, etnik ve ekonomik alanlarda devlet müdahaleciliğinin büyük tepkiler aldığı söylenebilir.

Nazi Almanyası'ndan Kaçan Yabudiler: Savaş dolayısıyla, Almanya'dan kaçan bilim adamlarının bir kıs-

mı Türkiye'ye gelmiştir. Bunların ülkeye katkılarının yanı sıra, Milli Eğitim Bakanlığı'nın tercüme faaliyetleriyle önemli miktarda yayın yapılmıştır.

İş Yasası: 8 Haziran 1936 tarihinde İş Yasası çıkarılarak, haftalık çalışma süresi 48 saat olarak tespit edilmiştir. Bu yasayla, sendika kurma, toplu iş sözleşmesi ve grev hakları kabul edilmekte, iş uyuşmazlıklarında zorunlu hakem kurumu öngörülmektedir. Bu kanunun hükümleri kadın ve 16 yaşından küçük çocukların çalışmaları ile ilgili kısıt getiren hükümler içermesine rağmen, sadece 10 kişi ve daha üzeri sayıda personel istihdam eden işletmeler için geçerlidir. Dolayısıyla, küçük ölçekli işletmelerin ağırlıkta olduğu Türkiye'de, bu yasanın uygulama alanı da son derece sınırlı kalmıştır.

Makro Ekonomik Gelişmeler: Bu dönemde nominal gelişmeler birbiriyle yüksek derecede bir korelasyona sahip olarak meydana gelmiştir. Milli gelir, dolaşımdaki para, bütçe gideri ve enflasyon oranındaki değişimler 1933-45 dönemi için, yıllık bazda ortalama olarak aynı düzeyde seyretmiştir (yüzde 16.5-18 arasında).⁷⁸ Ancak milli gelir, dolaşımdaki para ve enflasyon oranında büyük dalgalanmalar meydana gelmiştir.

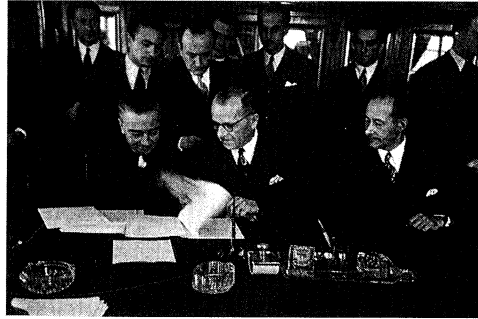
Kuşkusuz savaş harcamalarının ve bunun getirdiği enflasyonist etkinin büyük payı söz konusudur. Reel ve parasal değişkenler arasındaki ilişkinin sağlıklı kalabildiği sonucu çıkarılabilir.⁷⁹

Ekonomik Büyüme: Sabit fiyatlarla milli gelirin bu dönemdeki yıllık ortalama artış oranı yüzde 0.4 dolayındadır.

Kamu Maliyesi: Bütçe gelir ve giderlerinin yıllık ortalama bazda bir fazla veya açık verme durumu söz konusu olmamıştır. Ancak 1934, 1935 ve 1944 yıllarındaki büyük açıklar diğer yıllardaki fazlalarla dengelenmektedir. Sonuç olarak hükümet, savaş döneminden kamu kesimini gelir-harcama dengesi bakımından sağlam bir şekilde çıkarabilmiştir.

Parasal Gelişmeler: Para piyasasında, 1930 yılında Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarılmış, 1939 yılına kadar dolaşımdaki para miktarındaki artış tedrici olmuş ve yıllık ortalama yüzde 13'lük bir artış söz konusu olmuştur. 1933-45 arasında yıllık bazda dolaşımdaki paranın ortalama artış oranı ise yüzde 17'dir. Cari GSMH'nin yıllık artış oranı ise aynı dönem için yüzde 17.4'tür. Dolayısıyla GSMH artışı kadar bir artış dolaşımdaki para hacminde meydana gelmiştir.

Enflasyon: Hükümet para arzını ve dolayısıyla enflasyonu sınırlı tutmak amacıyla, 1936 yılında yüzde 15 olarak belirlediği mevduat zorunlu karşılık oranını, 1942'de yüzde 20'ye çıkarmıştır. Toptan Eşya Fiyatları Endeksi'nin de aynı dönem için yıllık bazda ortalama artış oranı yukarıdaki oranlara yakın olup yüzde 16.5 düzeyindedir.

Türk-Alman ticaret antlaşması (1941)

Bütçe Dengliğinin Dinamikleri: Bir yandan Osmanlı borçlarının ödenmeye devam etmesi ve kamu açıklarının endişe verici içerimi, diğer yandan korumacı politikalarla dış ticaretten sağlanan vergi gelirleri ve kamu kesiminin görece küçüklüğü bütçenin denk olarak hazırlanmasına, hatta fazla verecek şekilde uygulanmasına neden olmuştur. Savaş yıllarında para arzındaki artış, üretim gerilemelerine rağmen önemli derecede artmıştır. Bunun sonucu olarak savaş yıllarında fiyatlarda yüksek oranlı artışlar meydana gelmiştir.

Yurtiçi Fonlarda Kamu Kullanımı: 1930'lu yıllardaki devletçi sanayileşme uygulamalarının temel finansman kaynağı genel bütçe gelirleri olmuştur. Bütçe gelir ve giderlerinin yıllık artış oranı bütün dönem için (1933-45) ortalama olarak aynı düzeydedir. Bu da bütçe dengliğinin bir başka doğal görünümüdür. Dönem içinde dolaysız vergiler sayı olarak artmasına rağmen, oransal olarak gerilemiştir. Bunun da doğal nedeni, yeni dolaysız vergilerin ihdas edilmesidir. Varlık Vergisi ile Toprak Mahsulleri Vergisi en tartışmalı olanlarıdır.

Varlık Vergisi: Varlık Vergisi 11 Kasım 1942 tarihinde çıkarılmış ve olağanüstü koşullardan doğan sermaye kazançlarının vergilendirilmesi öngörülmüştür. Ancak, ağırlıklı olarak azınlıklara uygulanmış ve 1942 yılında genel bütçe gelirlerinin yüzde 45'i oranında Varlık Vergisi toplanmıştır. Varlık Vergisi uygulaması 1943 yılında sınırlandırılmış ve 1944 yılında da kaldırılmıştır. Varlık Vergisi yoluyla toplanan tutarın yüzde 53'ü azınlıkların, yüzde 36.5'i Müslümanların ve yüzde 10.5'i de yabancıların ödemelerinden meydana gelmiştir.⁸⁰

Bir başka hesaplama göre ise, Varlık Vergisiyle toplam 315 milyon lira toplanmıştır. Bu paranın yüzde 70 dolayındaki kısmı yalnızca İstanbul'dan toplanmış ve bu paranın da yüzde 85'i gayrimüslimlerden alınmıştır. Böylece, gayrimüslimlerden alınan vergi payı yüzde 60 civarındadır.⁸¹

Toprak Mahsulleri Vergisi: Toprak Mahsulleri Vergisi 1941 yılında ihdas edilmiş ve tarımsal üretimin yüzde 10 oranında 1942 yılından itibaren iki yıl süreyle vergilendirilmesi öngörülmüştür. Bu vergi, bir bakıma aşarın tekrar uygulanması olarak kabul edilebilir.⁸²

Sanayileşmede Yabancı Fon Kullanımı: Savaş yıllarına kadar ABD'den alınan 10 milyon dolar, Merkez Bankası'nın kuruluşunda; Sovyetler Birliği'nden alınan 10.5 milyon liralık kredi ise sanayileşmede, özellikle dokuma sanayiinde ve İngiltere'den sağlanan 16 milyon İngiliz Sterlini de Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın yapımında kullanılmıştır.⁸³ Savaş yıllarında önemli bo-yutlarda iç borçlanma yapılmıştır.

İç Borçlanma: Toplam 50 milyon lira civarında olan iç borçlanma büyük ölçüde demiryolu yapımında kulla-

nılmıştır. Kamu kesiminin özellikle savaş yıllarında ekonominin kaynaklarına artan ölçüde el koyması, kamu üretiminin artmasından ziyade, cari ve sermaye transferi harcamalarının artmasına yol açmıştır. Bu dönemde ticaret kesiminde hızlı bir büyüme meydana gelmiş, adeta harp zengini bir sınıf ortaya çıkmıştır.

Sektörler İtibariyle Milli Gelir ve Ekonomik büyüme: Tarım, sanayi ve hizmetler ana sektörleri, incelenen dönem boyunca milli gelire yaptıkları katkı bakımından kayda değer bir farklılık göstermemişlerdir. Bu durum özellikle savaşın başlangıcına kadar böyledir. Ancak savaşla birlikte özellikle tarımsal ürünlerle olan dış talep, tarımın milli gelir içindeki payını artırmıştır.

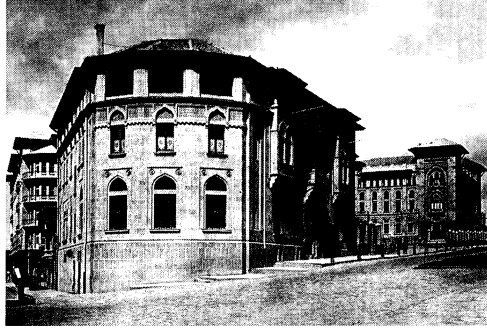
Savaşın başına kadar incelenen dönemde milli gelir artışı önemli boyutlarda olmuştur. Ancak savaşla birlikte milli gelirden gerilemeler olmuştur. Bir yandan savaş nedeniyle işgücünün üretim alanlarından çekilmesi, diğer yandan kredi olanaklarının daralması ve fonların savaş ortamında yatırıma gitmekten ziyade ticari faaliyetlere kayması üretimin gerilemesinde başlıca faktörlerdir. 1933-45 döneminin dönem başı ve dönem sonu birlikte dikkate alındığında, milli gelirin tarım, sanayi ve hizmetler olarak kompozisyonunda anlamlı bir farklılığın olmadığı göze çarpmaktadır. Bu dönemde milli gelir içinde ortalama olarak tarımın payı yüzde 41, sanayi

payı yüzde 16 ve hizmetlerin payı yüzde 43'tür.⁸⁴ Bu ortalamalara ait standart hataların düşüklüğü sektörel payların istikrarlı olduğuna işaret etmektedir.

Savaşmadan Bedel Ödeyen Türk Ekonomisi: Türkiye savaşa girmediyse de, savaşın yıkıcı etkilerinden kurtulamamıştır. Savaş dönemi yetkilerini kullanan devlet, özel kesim üzerinde yoğun bir kontrol uygula-

mıştır. Milli Korunma Kanunu 1940 yılında yürürlüğe girmiştir. Özel sektöre ait dokuma fabrikalarının ürünlerini belirli bir fiyatla devlete satmaları zorunlu kılınmıştır. İki yıl süreyle özel çimento fabrikalarına el konulmuş, bu da girişimcilerde devletleştirme eğiliminin devam edeceği beklentisini doğurmuştur. Yine 1941 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kaldırılması da, özel kesim için ek bir olumsuzluk olmuştur.

Savaşın Finansmanı İçin Para Basma: Savaş döneminde artan devlet harcamaları, Merkez Bankası kaynaklarına başvurmayı beraberinde getirmiştir. Para arzındaki artış, üretim ve ithalat darboğazları birlikte ilk defa ağır bir enflasyona yol açmıştır. Toptan Eşya Fiyatları Endeksi 1938 yılı için 100 kabul edildiğinde, 1942 yılında 280 ve 1944 yılında 454 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu ilk enflasyonu, ilk devalüasyonu da beraberinde getirmiştir.

Ankara, Osmanlı Bankası ve Ziraat Bankası binaları, (1930)

Devalüasyon: 1943 yılında 123 kuruş olan 1 dolar, 131 kuruşa yükseltilmiş ve ayrıca prim uygulaması yoluyla doların gerçek değeri 193 kuruşa çıkmıştır.⁸⁵ Türkiye Cumhuriyeti yüksek oranlı bir devalüasyonu 7 Eylül 1946 tarihinde yapmıştır. Yüksek ve hızlı enflasyonun önünü kesmek ve ihracatta artış sağlamak için ABD Doları'nın değeri 1.9 TL'den 2.8 TL'ye çıkarılmıştır. Bu kararlardan sonra ihracatın artmasının yanı sıra tüketim malı ithalatı da artmıştır.

1948 İktisat Kongresi: Savaş sonrası dönemin tanıklık ettiği çok önemli bir gelişme de 1948 tarihli İktisat Kongresi'dir. Bu Kongrede CHP yönetiminden duyulan hoşnutsuzluk çok açık biçimde ortaya konulmuştur. Bu Kongrenin görüş ve kararları şu şekilde özetlenebilir:⁸⁶ "Yürürlükteki ekonomik ve mali politikalar çalışan nüfusun giderek daha da artan bir kısmını memura dönüştürmekte ve sonuç olarak bürokrasinin ekonomi üzerindeki hakimiyetini güçlendirmektedir. Bu bürokrasi, özel teşebbüsün kendisine güvenini küçümsemekte ve onun yatırım yapma arzu ve heyecanını tümüyle köreltmektedir. Ekonomi üzerinde devlet müdahalesi kaçınılmaz olarak güçlenmekte ve ekonomik sistemin tümüyle değişmesi sonucunu doğurabilecek bir yöne doğru gitmektedir. Dolayısıyla, ekonomik politikalarda acilen bir değişiklik yapılmalıdır."

1948 İktisat Kongresi'nin bir bütün olarak toplumun devletin ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel ve diğer uygulamalarının değerlendirildiği bir forum şeklinde geçtiği düşünülebilir. Bu kongredeki bildirilerin ağırlıklı bir kısmı bu temayı işlemektedir. Aşağıda Ulus gazetesinde 18 Aralık 1948 tarihinde yayımlanan bir makalede bunu açık bir şekilde görmek mümkündür.⁸⁷ Söz konusu makalede devletçiliğin özel sektörün girişim gücünü körelttiği, özel sektörün devlete kesimine oranla çok daha dinamik olduğu, Türk ekonomisinin Batı ekonomilerinin özelliklerini taşıması gerektiği, devletçiliğin kırtasiyeciliğe yol açtığı, devletin ticari firmalara rakip olarak ticari faaliyette bulunma yerine topluma hizmet götürmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Cumhuriyetin azınlığı oluşturan üç mutlu kesimin kolisyonu ile yürüdüğü söylenebilir.⁸⁸ (i) İstanbul tüccarı, Anadolu eşrafı ve toprak ağaları; (ii) Milli Mücadele'ye katılan subaylardan sonradan -memleketi kurtarmayarak saranlar; ve (iii) mebuslar ve bürokrasinin üst kademeleri.

Kongre sonucunda devletçilik uygulamasına ilişkin olarak devletin müdahale alan ve derecesini belirten kararlar alınmıştır. Devletçiliğin yanı sıra, vergi reformu, dış ticaret ve yabancı sermaye konularında da kararlar alınmıştır. Bugünkü anlayış çerçevesinde değerlendiril-

diğinde, söz konusu Kongrenin önemli bir sivil girişim hareketi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak devlet uygulamaları kritize edildiği için, Kongre devlet nezdinde kabul edilmemiş ve bu nedenle 1980'li yılların başında yapılan kongre, ikinci iktisat kongresi olarak ilan edilmiştir.

ABD Yardımları: Savaş sonrasında ABD önderliğindeki gelişmiş ülkeler hem Avrupa'nın yeniden imarı, hem de diğer ülkeleri Sovyet tehdidine karşı korumak için önemli kurumsal düzenlemeler ve mali yardım programları devreye sokmuştur. Türkiye de özel sektör ve ticaret serbestisi uygulamalarını başlatarak bu uluslararası trendden yararlanma imkanı bulmuştur. Cumhuriyetin dış yardım ve dış borçlanmaya yelken açması bu dönemle başlamıştır denilebilir.⁸⁹ İngiltere'nin dünya jandarmalığı rolünü ABD'ye devretmesi ile birlikte Türkiye de bu dönemde tamamen ABD eksenine girmiştir.

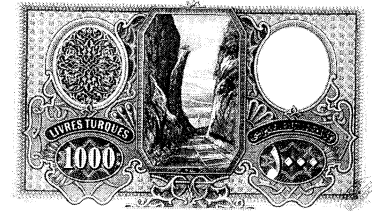
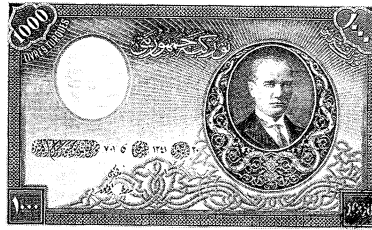
1948-49 aralığında Marshall Planı bağlamında ABD'den 50 milyon dolarlık bir dış yardım alınmıştır. Yine bu dönemde Türkiye'nin henüz kurulan uluslararası örgütlerine üyeliği söz konusu ana eğilimin bir uzantısı olarak alınabilir.

Sanayileşme Politikaları Sovyetler Birliği'nden Ekonomik Model Uyarlaması: 1930'lu yılların başından itibaren, devlet kapitalizminin sanayi kesiminde yaygın bir birikim yöntemi olarak kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, iktisadi politika açısından özel kesimin görece önemi azalmıştır. 1931-33 aralığında hazırlanan ve Mayıs 1934'te yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın (BBYSP)⁹⁰ temel amacı, daha önce ithal edilen belirli tüketim mallarının üretimini gerçekleştirilmektir.

Dokuma, maden işleme, selüloz kağıt, seramik, cam, çimento ve kimya sanayilerini kapsayan bu plan, bir sınıai yatırım programı şeklindedir. Bir makro plan niteliğinde olmayıp, amaçlarının niteliğine göre bir sanayi planıdır.⁹¹

BBYSP'nin başlıca amaçları şunlardır:⁹² (i) yerel ya da bölgesel tarımsal üretime ve doğal kaynaklara dayalı sınıai üretim birimleri kurulması; (ii) özellikle ithalat konusu olan temel tüketim mallarının yerli üretimine (özellikle dokuma sanayiine) öncelik verilmesi; (iii) sanayi işletmelerinin kuruluş yerlerinin hammadde ve işgücü kaynaklarına yakın olması. BBYSP için başlangıçta 45 milyon TL tutarında bir harcama öngörülmüş; sonuçta, 100 milyon TL harcanmış, ancak yine de bütün projeler gerçekleştirilememiştir.

Planın finansmanının Sovyetler Birliği'nden alınan krediler ve her yıl bütçeden ayrılacak ödeneklerle sağlanması öngörülmüştür. BBYSP ile öngörülen toplam üretim, dönemin toplam ithalatının yüzde 44 gibi bir ora-

1000 (Bin) Türk Lirası (ön ve arka yüz)

nını kapsıyordu. BBYSP'nin sonuçlarının başarılı bulunması üzerine, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın (İBYSP)⁹³ hazırlıklarına başlanmıştır.

Bu plan, birinci planın aksine, ara ve yatırım mallarının üretimine öncelik vermekte; elektrifikasyon, madencilik ve limanlar gibi altyapısal gelişmeyi dikkate almaktadır. Ancak II. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanma olanağı bulamamıştır.

1932 Sanayi Sayımı: 1932 yılında, 1927 yılındaki sayım kadar geniş kapsamlı olmasa da bir sanayi sayımı yapılmıştır. Bu sayımda sadece Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmeler belirlenmiştir. Ancak, bu sayım ülkedeki sanayinin yapısı konusunda önemli ipuçları vermektedir. Gerek işletme sayısı bakımından, gerekse toplam istihdamdaki pay bakımından ziraat ve hayvancılık ile dokuma sanayii ağırlıklı bir paya sahiptir. Dönem boyunca sanayi üretimi önemli gelişme göstermiştir. Bunun ölçütü ise, temel tüketim mallarının yerli üretiminin sağlanması olarak kabul edilmektedir. Sanayi alt dallarında en önemli gelişme tekstilde gerçekleşmiştir.

Ekonomik Yapıda Artan Dinamizm ve Gelişen Üretim Yapısı: Çukurova ve Ege Bölgelerinde özel işletmeler kurulmuş, kamu girişimleri önemli bir üretim kapasitesine ulaşmış, 1930'lu yılların sonunda iç talebin yüzde sekseni yerli üretimle karşılanır olmuştur. 1935 yılından itibaren şeker ithalatına gerek duymayacak düzeyde üretim yapılmaktadır. Çimento üretiminde ise, özel firmaların kamulaştırılması (1938) ve yeni işletmeler kurulması ile 1927 yılında 14.4 yıllık kapasiteden, 1935 yılında 220 bin ton yıllık kapasiteye ulaşılmıştır. İç talep fazlası olan 90 bin ton ihraç edilmiştir.

Kamu Şirketlerine Giden Teşvikler: Teşviklerden yararlanan madencilik ve sanayi işletmeleri toplam üretim değerinin yüzde 90'ını sağlayacak düzeydedir. Bu nedenle, ilgili sektörleri temsil kabiliyetleri vardır. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan 1932 yılında yararlanan işletme sayısı 1473 iken, bu rakam 1939 yılında 1144'e ve kanunun son yılı olan 1941 yılında 1052'ye düşmüştür. Teşvikten doğal olarak kamu firmaları büyük ölçüde yararlanmıştı.

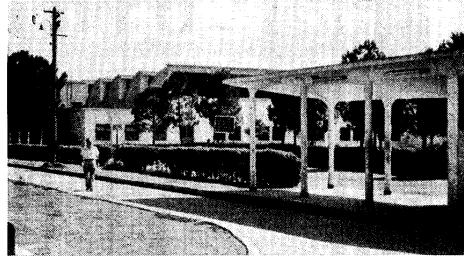
Teşviki Sanayi Kanunu'ndan 1932 yılında yararlanan kuruluşların yüzde 44.2'si (çalışanların yüzde 33'ü) tarım, hayvancılık, su ve av ürünleri; yüzde 23.8'i (çalışanların yüzde 29'u) dokuma sanayii; yüzde 9.1'i (çalışanların yüzde 6.4'ü) ağaç ve diğer bitkisel maddeler sayımına göre, yüzde 5.8'i (çalışanların yüzde 4'ü) maden, maden işleme, makine onarım ve imalatı; yüzde 2.8'i (çalışanların yüzde 2.4'ü) kağıt ve karton sanayii firmalarından oluşmaktadır. Çalışanların ve kuruluşların sayısal dağılımı paralellik göstermektedir.⁹⁴

Yaygınlaşan Aile İşletmeciliği: Teşvikten yararlanan özel firmaların yarısına yakını tek kişi mülkiyetindedir. Özel firmaların yüzde 17'si adi şirket, yüzde 13'ü kolektif şirket ve yüzde 6'sı anonim şirkettir. Firma ve istihdam kapasitesi bakımından tarımsal sanayi ve dokuma sanayii'nin ağırlığı dikkate alındığında, Türk sanayinin tüketim malı yönelimli bir yapıya olduğu izlenmektedir. Ayrıca aile işletmeciliği özelliği, sanayileşmede halen ücretli işçilik olgusunun gelişmediğini göstermektedir.

Dış Ticaret: Bu dönemde dış ticaret açısından olabildiğince kaçınılmış ve dış ticaret daha ziyade ikili anlaşmalarla yürütülmüştür. Bir yandan ikili anlaşmalara konu olan malların dış ticareti serbest bırakılırken, diğer yandan yurtiçi üretimi yapılan malların ithalatı sınırlandırılmıştır. Kliring işlemleri 1934 yılında kurulan Dış Ticaret Ofisi tarafından yürütülmüştür. İncelenen dönemde dış ticaret 1938 yılı hariç, sürekli fazla vermiştir. Özellikle savaş yıllarında yurtiçinde üretilen tarım ürünlerine ve başta krom olmak üzere madenlere olan büyük dış talep ihracatın süregelen artışına yol açmıştır.⁹⁵

Ancak dönem boyunca tüketim mallarının ithalatına getirilen sınırlamalar dışa açıklık derecesini sürekli düşürerek dönem başında yüzde 15 olan düzeyinin dönem sonunda yüzde 6 olarak gerçekleşmesine neden olmuştur. Dış ticarete sıkı bir kota sisteminin uygulanması, 1932'de Takas Komisyonlarının kurulması ile ilgili kanunun çıkarılması Türk sanayinin korunması ve geliştirilmesine yönelik tedbirler olarak sayılabilir.

Ekonominin giderek kapanması ve kendi ürettiği ile yetinme gayreti, dönemin hükümetinin otarşik eğilimli olduğunu gösterir. Dış ticaretin dönem boyunca fazla vermesi altın stokunda artışa yol açmıştır. Altın stoku 1932-45 döneminde 14.5 tondan 210.8 tona yükselmiştir. Ülkenin elindeki döviz mevcudu da 320 milyon dolardır. Dolayısıyla, ülke savaş dönemini dışa karşı yükümlülükleri bağlamında rahat bir şekilde geçirmiştir denebilir.

Aydın, Nazilli Basma Fabrikası

DİPNOTLAR

1 Türkiye'de liberalizm konusunda, Osmanlı deneyiminden 1990'lı yıllara kadar olan gelişmeler için bkz., Tefik Çavdar, Türkiye'de Liberalizm (1860-1990), İmge Kitabevi Y., 1992.
2 Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Yurt Yayınları, 2. Basım, 1986, s. 88-91; Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı, 1973, s. 28-29.

3 Mehmet Altan, Kapitalizm Bu Köye Uğramadı, Afa Y., İstanbul 1994, s. 59.
4 Bugünkü bütçe uygulamasının daha az gelişmiş bir şekli olup, gelir ve gider akımlarını göstermektedir.
5 DPT, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara 1963, s. 7.
6 Ekrem Ceyhun, Kalkınan Türkiye, Yeni Asya Y., 3. baskı, s. 84.

- 7 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, 1987, s. 351.
- 8 Haluk Cillov, *Türkiye Ekonomisi*, İktisat Fakültesi Y., 1970, s. 134.
- 9 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 21-22.
- 10 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 21, Verilerin alındığı kaynaktaki aritmetik işlem hataları düzeltilmiştir.
- 11 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, Ankara 1973, s. 22.
- 12 A. Suha Alacaklıoğlu, *Cumhuriyetimizin 50 Yıllık Ekonomik Kalkınmasında Özel Teşebbüsün Yeri ve Rolü*, 1974.
- 13 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar Y., 1999, s. 66.
- 14 Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara, SBF, 1970, s. 18-19, Aktaran: Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi Yayınları, 1995, s. 16.
- 15 Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*, Kitap 3, *Dünya Savaşından 1971'e*, Belge Y., İstanbul 1989, s. 19-27, aktaran: Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 25.
- 16 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 41; Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 16.
- 17 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 24; Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 12.
- 18 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 31.
- 19 Paylar, maden kömürü dışındaki madenler için ve parasal değer üzerinden hesaplanmıştır.
- 20 A. G. Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan*, SBF 1969 s. 803-892, Aktaran: Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 34.
- 21 A. G. Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan*, SBF 1969 s. 803-892, Aktaran: Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 33.
- 22 Asaf Savaş Akar, benzer bir yorumu 1980 öncesinde uygulanan politikalar için sözkonusu etmektedir. Asaf Savaş Akar, *Alternatif Büyüme Stratejisi*, İletişim Y., İstanbul 1983.
- 23 Mehmet Altan, *Kapitalizm Bu Köye Uğramadı*, 1994, s. 54.
- 24 Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi*, Hacettepe Üniv. İİBF Y., 3. Baskı, 1995, s. 8-9.
- 25 Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi*, 1995, s. 9.
- 26 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 18.
- 27 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 19-20.
- 28 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 17-19.
- 29 Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler Y., Galata, İstanbul 1940, s. 35.
- 30 Şevket Süreyya, *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, Ankara 1931, s. 11.
- 31 Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*, Kitap 3, *Dünya Savaşından 1971'e*, 7. baskı, 1997, s. 81.
- 32 Ayşe Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, 17 Şubat-4 Mart 1923, 2. baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Y., 1987.
- 33 İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, 10. basım, 1989, s. 280.
- 34 Ulaş Kıpıl ve Özgür Uyanık, *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)*, Kaynak Y., 2001, s. 53.
- 35 Ulaş Kıpıl ve Özgür Uyanık, *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)*, 2001, s. 54-55.
- 36 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 148; İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceği*, İstanbul Ticaret Odası Y., 1989, s. 14-15.
- 37 Reşat Aktan, *Türkiye İktisadı*, SBF Y., Ankara 1978, s. 38-39.
- 38 Korkut Boratav, "Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye'nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları: 1929-1939", *Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye*, içinde, ed. Orhan Kurmuş vd., Makina Mühendisleri Odası Y., Ankara 1977, s. 7.
- 39 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, 1987, s. 340.
- 40 Şevket Süreyya, *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, Ankara 1931, s. 131.
- 41 Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar*, sempozyum bildirileri, içinde, s. 232-233.
- 42 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 147-148.
- 43 İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, 10. basım, 1989, s. 295; Mustafa Aysan, *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, Es Y., İstanbul 1980, s. 22-31.
- 44 Mustafa Aysan, *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, 1980, s. 21.
- 45 İlker Birdal ve Burhanettin Ulutan, *Ekonomik Kalkınma Stratejisi*, Milliyet Y., 1992, s. 165-170.
- 46 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, 1986, s. 100-101.
- 47 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 31.
- 48 Standart sapma, her bir yıla ait verinin dönem ortalamasına olan uzaklığının ortalama bir ölçütüdür. Dolayısıyla, standart sapma değeri ne kadar yüksekse, gözlem değerlerinin ortalamaya olan ortalama uzaklıkları da o denli fazladır ve bu durum, dalgalanmanın büyüklüğünü gösterir.
- 49 Aydın Çeçen ve diğ., *Türkiye'de Ekonomik Büyüme, Yapısal Dönüşümler ve Kriz*, Ege Y., 3. baskı, 1996.
- 50 DİE, *İstatistik Göstergeler, 1923-1992*, 1994, s. 415.
- 51 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 35-36.
- 52 Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, 1973, s. 151-152.
- 53 Gülten Kazgan, *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, Altın Kitaplar Y., İstanbul 1985, s. 281.
- 54 DİE, *İstatistik Göstergeler, 1923-1992*, 1994, s. 278.
- 55 Gülten Kazgan, *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, Altın Kitaplar Y., İstanbul 1985, s. 291-292.
- 56 Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt Y., Ankara 1982, s. 22.
- 57 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *1929 Dünya Bühranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ Y., Ankara 1977.
- 58 Ulaş Kıpıl ve Özgür Uyanık, *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)*, 2001, s. 76-88; Avni Zarakolu, "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi*, içinde, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Y., 1982, s. 89-103.
- 59 Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar*, sempozyum bildirileri, içinde, 14-16 Ocak 1977, s. 231-274.
- 60 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar Y., 1999, s. 51.
- 61 Milli burjuvazi fikri İttihat ve Terakkiye kadar dayanır. Kemalist kadroyu oluşturanların büyük çoğunluğu İttihat ve Terakki içinde bulunmuşlardı. Bkz., Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi*, 1993, s. 35-36.
- 62 Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, 1987, s. 61.
- 63 Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", 1977, s. 240.
- 64 Muhammet Akdış, *Global Finansal Sistem, Finansal Krizler ve Türkiye*, Beta Y., İstanbul 2000, s. 9-14.
- 65 M. İlker Parasız, *Kriz Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi, İkinci Baskı, Bursa 1996, s. 151-152.

- 66 Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", 1977, s. 246.
- 67 Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler Y., Galata, İstanbul 1940, s. 151.
- 68 İbrahim Ülkem, "Türkiye İş Bankası ve T. C. Merkez Bankası'nın Kuruluşunda Atatürk'ün Rolü", Atatürk'ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği, içinde, Devlet İşletmeciliği Enstitüsü, sempozyum bildirileri, Formül Matbaası, 17 Nisan 1981 İstanbul, s. 67.
- 69 Tansu Çiller, *Türk Sanayinin Büyümesindeki Kaynaklar*, Boğaziçi Üniversitesi Y., 1981, s. 17.
- 70 Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler", 1977, s. 251-274.
- 71 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 53.
- 72 Mustafa Aysan, *Ekonomik Görüşüyle Atatürk*, Mustafa Kemal Derneği Y., 1984, s. 195.
- 73 Yılmaz Karakoyunlu, 'Kemalist ekonomi doktrini' gibi bir nitelemeyi duygusal bir yaklaşım olarak nitelemektedir. Yılmaz Karakoyunlu, *Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, Diyalog Y., İstanbul 1997, s. 92.
- 74 İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, 1989, s. 21.
- 75 Yapı Kredi Bankası, *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, 8-9 Haziran 1981.
- 76 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Y., Ankara 1982.
- 77 Ron Ayres ve T. C. Thompson, *Turkey, A New Era*, Euromoney Publications, 1984, s. 31.
- 78 Ekrem Pakdemirli, *Ekonomimizin 1923'ten 1990'a Sayısal Görünümü*, Milliyet Y., 1981.
- 79 DİE, *İstatistik Göstergeler, 1923-1992*, 1994, s. 382, 414; Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 57.
- 80 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 75.
- 81 İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, 1989, s. 27.
- 82 Kenan Bulutoğlu, *Türk Vergi Sistemi*, Fakülteler Matbaası Y., İstanbul 1976, s. 55-56.
- 83 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 59.
- 84 DİE, *İstatistik Göstergeler, 1923-1992*, 1994, s. 414; Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 71.
- 85 İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, 1989, s. 26.
- 86 Dünya Yayıncılık, *Turkey in the 2000's*, İstanbul 1987, s. 4, aktaran: İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, 1989, s. 28.
- 87 Nizamettin Ali Sav, "Devletçiliğe Karşı Yedi Fikir", *Ulus*, 18 Aralık 1948, *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, içinde, Haz.: Kemal Kılıçdaroğlu, SPK, 2. Baskı, Ankara 1997, s. 413-414.
- 88 İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, 10. basım, 1989, s. 289.
- 89 Haydar Kazgan, *Cumhuriyet Döneminde Türk Sanayinin Gelişmesi Sempozyumu*, içinde, 23-26 Kasım 1981, İstanbul 1981, s. 8, aktaran: İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, 1989, s. 29.
- 90 Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler Y., Galata, İstanbul 1940, s. 91.
- 91 İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, 1989, s. 22-23.
- 92 Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler Y., Galata, İstanbul 1940, s. 91 ve devamı.
- 93 Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler Y., Galata, İstanbul 1940, s. 96.
- 94 İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, 1989, s. 24.
- 95 DİE, *İstatistik Göstergeler, 1923-1992*, 1994, s. 278; Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 1995, s. 69.